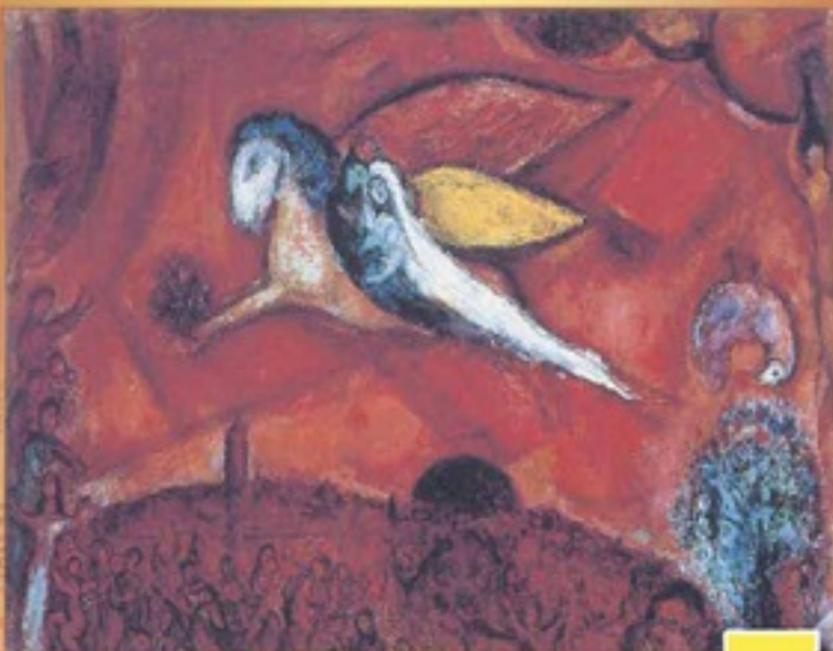

ОЛЕНА МІЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

7

Книги ж учатъ і наставляють нас на
путь покаяння, і мудрість бо, і стрима-
ність здобуваємо ми із словес книжних,
бо се ріки, що напоюють Всесвіт увесь.
Се е джерела мудрості, бо е в книгах
незмірна глибина.

Літопис Руський

Розділ 1. Із пісенних скарбів

Розділ 2. Про минулі часи

Розділ 3. Ти знаєш, що ти – людина

Розділ 4. Ми – українці

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Запитання
і завдання

Подорожні
літератур-
ними спіту

Творчі
завдання

Літературна
п'ятихві-
линка

Ваш літера-
турознавчий
словник

Дізнайтесь
більше про
письменника

ЗМІСТ

Дорогі семикласники! 9

ВСТВІЛ. Найбільше диво з див, створених людством 10

Розділ 1. **ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ**

Діамантові розсипи українських народних пісень 16

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ 18

Козацькі пісні 18

Гомін, гомін по діброві 18

Ой на горі та женці жнуть 19

Стоїть явір над водою 20

Чумацькі пісні 21

Ой у степу криниченка 22

КОЛОМИЙКИ 24

Дозвілля молоді 24

Жартівливі коломийки 26

Тестування до розділу «Із пісенних скарбів» 32

Розділ 2. **ПРО МИНУЛІ ЧАСИ**

ІВАН ФРАНКО. «До відважних світ належить...» 35

Захар Беркут (*Скорочено*) 39

«Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!» 50

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. «Щоб слово пламенем взялось...» 56

«Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села...»

Дитинство поета 57

N. N. («Мені тринадцятий минало...») 58

«Той, що дивиться на людей душою...». Юність поета.

Перебування в Петербурзі. Початок літературної творчості 61

Тополя 64

«Кругом неправда і неволя...». Другий період творчості поета	69
Заповіт	70
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ. «Сюжетів я не видумую...»	78
За сестрою (Оповідання з козацької старовини) (<i>Скорочено</i>)	79
«А ми, їх нащадки, краї за наших дідів?»	96
МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ. «Поки людина живе – повинна чекати чогось великого»	100
Гуси-лебеді летять... (<i>Скорочено</i>)	102
«Стую перед вами, зачарований людською красою...»	116
ГРИГІР ТЮТЮННИК. «З його біографії народжувалися біографії його героїв...»	120
Климко (<i>Скорочено</i>)	121
«...Я ніколи нікому не казав неправди...»	136
Тестування до розділу «Про далекі минулі часи»	138

Розділ 3. ТИ ЗНАЕШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО. «Ще передають діди онукам його оповідання»	142
Скарб	143
«Мова квітчаста, склад сміливий, малювання розкішне»	148
БОГДАН ЛЕПКИЙ. «Мов одна велика казка, весь Господній світ»	152
Цвіт щастя	153
Мишка (Казка для дітей; для малих і великих)	162
«Я чую радість, чую болі...»	160
ЛІНА КОСТЕНКО. «Найкращий вірш ще ходить на свободі...»	164
Кольорові миші	166
Чайка	166
На крижині	166
Крила	167
«Мое завдання – дати імпульс до думання»	167
«Кольорові миші»	167
Дощ полив	169
ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО. «Щось у мене було від діда Шевченка і від прадіда Сковороди»	174
Лебеді материнства	176
«Поезія – це прекрасна мудрість...»	177

«Гей, нові Колумби й Магеллани...»	178
«Ти знаєш, що ти — людина...»	179
МАРИНА ПАВЛЕНКО. «Райдуга в решеті»	184
Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських (<i>Скорочено</i>)	184
ЛЮБОВ ПОНОМАРЕНКО. «Станьмо на коліна перед Всесвітом...»	212
Гер переможений	212
«Минуло років та років...»	214
Тестування до розділу «Ти знаєш, що ти — людина»	217
Розділ 4. МИ — УКРАЇНЦІ	
ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ. «Присутність великої і чинної віри»	221
«Господь багатий нас благословив...»	222
«Захочеш — і будеш...»	222
«Я камінь з Божої праці»	222
ОЛЕНА ТЕЛІГА. «Там, де треба, — я тверда й сурова»	224
Сучасникам	224
Радість	224
Іломінний день	225
«Тільки тим дана перемога, хто у болі сміяється зміг!»	226
ОЛЕКСАНДР ГАВРОШ. «Справжній письменник завжди бачить перед собою неосвоєні горизонти»	229
Неймовірні пригоди Івана Сили (<i>Скорочено</i>)	229
АНДРІЙ МАЛИШКО. «Буду те говорити, що у серці записано мною...»	252
Пісня про рушник	254
«Бо во ім'я любові...»	254
«Чому, сказати, й сам не знаю...»	255
Вчителька	256
«Так живуть на цій землі поети...»	257
Тестування до розділу «Ми — українці»	261
ЗАВЕРШАЛЬНЕ СЛОВО	264
СЛОВНИК ЕРУДИТА	266
Рубрика «Ваш літературознавчий словник»:	

Література	12
Пафос твору	29
Коломийки	29
Історична повість	54
Сюжет	54
Балада	74
Романтичний пейзаж	75
Мотив	75
Контраст	75
Метаморфоза	75
Ідея	75
Геройко-романтична повість	98
Романтичний герой	98
Композиція	101
Автобіографічний твір	114
Символ	114
Художня деталь	137
Засоби гумористичного зображення	150
Диптих	172
Повість-казка	211
Новела	215

Дорогі семикласники!

Цього року ви маєте чудову нагоду продовжити розпочату в попередніх класах мандрівку сюжетними лабіринтами найкращих творів українських письменників. На вас чекають прозові й поетичні історії про хоробрих і полохливих, веселих і сумних, кумедних і страшних, реальних і фантастичних героїв. Ви зможете вивчити напам'ять вірші й пісні, ознайомитися з біографіями письменників, додати нові записи до свого літературознавчого словника. Попрацювавши з текстами творів та критичними матеріалами, самостійно спробуєте дати відповідь на багато запитань, що обов'язково виникнуть у процесі навчання. Серед авторів, із творчістю яких ознайомитеся цього року, є вже відомі для вас імена. Це Тарас Шевченко, Іван Франко, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Григорій Тютюнник. Дізнаєтесь і про таких письменників, як Андрій Чайковський, Михайло Стельмах, Олекса Стороженко, Богдан Лепкий, Марина Павленко, Любов Пономаренко, Андрій Малишко та ін.

Ваш підручник має чотири розділи: «Із пісенних скарбів», «Про минулі часи», «Ти знаєш, що ти – людина», «Ми – українці». Також у ньому є шість рубрик: «Дізнайтесь більше про письменника», «Ваш літературознавчий словник», «Подорож літературими світу», «Творчі завдання», «Запитання і завдання», «Літературна п'ятихвилинка», які допоможуть кожному з вас досягти відмінних результатів у вивченні української літератури, зрозуміти всю її красу і глибину.

Обов'язкові рубрики – «Ваш літературознавчий словник» та «Запитання і завдання». Решта рубрик – додаткові. Проте вони є дуже цікавими і нададуть можливість вам не лише краще вивчити запропоновані твори, а й виявити свої найліпші якості – кмітливість, розсудливість, уміння швидко міркувати й аналізувати прочитане. Крім того, авторські статті та художні тексти час від часу перериваються навідними запитаннями, завдяки яким ви пригадаєте раніше вивчене, замислитеся над особливо важливими моментами твору чи найбільш показовими фактами біографій письменників.

Кожен із чотирьох розділів завершується підсумковим тестуванням. А щоб ви пригадали теоретичну інформацію з попередніх класів, наприкінці підручника вміщено «Словник ерудита».

Тож рушаймо в нову подорож сторінками літературних творів!

Олена Міщенко

ВСТУП

Найбільше диво з див, створених людством

А. Мільковицька.
Київ древній

Освітлені м'яким розсіяним світлом, на полицях поблискують тъмяно-золотаві корінці сотень книг. Вони розташувалися на стелажах довгими, стрункими рядами. У кожної – своя історія, своя доля, своя мета. Є серед них книги, що стають всесвітньо відомими і авторитет яких із часом не зменшується. Є й менш значущі, ті, що вершать тихі й непомітні щоденні подвиги. Адже всі разом вони – «німі вчителі», як висловився про книги давньогрецький філософ Платон.

А ви можете пояснити, що мав на увазі філософ Платон, називаючи книги «німіми вчителями»? Обґрунтуйте свою точку зору.

*Якщо пошукаеш у книгах
мудрості уважно, то
знайдеш велику користь
для душі своєї.*

Нестор Літошинець
усвідомлюються нами за допомогою розуму.

Об'єктом мистецтва є життя, світ матеріальний і духовний. «Озолодити всім світом і знайти йому вираження» – такою є мета письменника, на думку німецького мислителя Й.-В. Гете. Тому ми з вами, починаючи розмову про сутність і природу мистецького твору, повинні серйозно задуматись над тим, що таке «весь світ», який він, чи можна знайти йому вираження і художньо його відтворити.

А чим є книга для вас? Спробуйте сформулювати свою думку одним-двома реченнями.

Що означає для нас книга? Прислухайтесь до слів українського письменника Миколи Гоголя: «Книги ми купуємо і не шкодуємо на них грошей, тому що їх потребує душа і вони йдуть й на внутрішню користь, якої не може побачити ніхто зі сторонніх».

Життя в літературному творі, як маленький світ, відображає в собі Всесвіт, повноту людського буття. А зустріч автора й читача в такому художньому просторі стає незамінною формою залучення до твору,

виховання і формування цілісної, всебічно розвиненої особистості. «Щоб підготувати людину духовно до самостійного життя, треба вести її у світ книг, — писав видатний український педагог В.О. Сухомлинський. — ...Тільки книжки перетворяють подив у допитливість. Тільки читання відкриває перед людиною розкіш інтелектуального життя».

Отже, це означає, що життя літературного твору можливе лише на основі гармонії автора і читача. А ще — повірте, кожен, хто бере до рук книжку, є особистістю неповторною. Адже так важливо залишити після себе в скарбниці людських знань щось особливe, значущe, а в цьому дуже допомагає художня література.

Поміркуйте, чи кожен з вас однаково сприймає один і той самий твір. Обговоріть цю проблему зі своїми однокласниками і сформулюйте власну думку щодо неї.

Справді, література дає нам можливість поринути або в сьогодення, або в історичне минуле, або помандрувати в майбутнє і поміркувати: чи буде воно таким, як ми прогнозуємо? Чи здатен письменник силою свого таланту зазирнути за лаштунки того самого світу, який він змальовує?

Напевне, ви вже читали пригодницькі романі знаменитого Жуля Верна, який випередив свій час щонайменше на сотню років. А хочете довідатись про твори української фантастики? І не лише про подорожі в майбутнє, а й, як не дивно, також у минуле! У бібліотеці можете знайти книжки, автором яких є український письменник Володимир Владко, — і таємниця про минуле і про майбутнє у вас поменшає! Ви вже, певно, знайомі з подіями нашої історії, з її героями завдяки творам Івана Нечуя-Левицького, Олександра Олеся з «Княжої України», Тараса Шевченка та Миколи Вороного. А тепер на вас чекає зустріч з героями мужніми і самовідданими: Захаром Беркутом, Мирославою, Максимом, і оживе для вас козацький звитяжний дух прози Андрія Чайковського.

Бібліотека Львівського національного університету імені І. Франка

Скульптурне зображення на стіні каплиці Боймів у Львові

Які твори, вивчені в попередніх класах, вам особливо запам'ятались?

тимете, на кого в житті можна розраховувати, у кого вчитись, кому віртіти.

Поміркуйте-но й над вікопомними словами біблійного мудреця Еклезіаста: «*При многості мудрості множиться й клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й блы!*»... Цього болю не треба боятися, адже це своєрідне випробування для душі. Лише пройшовши його, людина матиме право зватись Людиною!

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Література (з латинської – «буквене письмо», ниніше значення терміна – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства) – це вид мистецтва, що відображає дійсність у художніх образах і створює нову художню реальність; підсумок тривалої творчої праці письменника. Література може розмежовуватися за змістом. Наприклад: філософська, художня, навчальна, наукова тощо.

Які ще різновиди літератури вам відомі? Чи автори будь-яких текстів можуть називатися письменниками?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Поговоримо

1. Які види мистецтва ви знаєте?
2. Коли ви вперше познайомилися із книгою і як вона називалась?
3. Які твори української літератури вам найбільше запам'ятались?

Міркуємо

1. Яким мистецтвом ми називамо літературу?
2. Про що можна довідатися із літературного твору?
3. Якими є функції читача? Чи важливо є його роль для життя літературного твору?

Аналізуємо

1. Яку важливу роль виконує мистецтво, зокрема література, у нашому житті?
2. Якво є взаємодія автора твору і читача? Чи можна назвати їх спілкуванням діалогом? Аргументуйте свою думку.

Дискутуємо

1. Як ви вважаєте, у добу розвитку високих технологій повинен чи не повинен поспілкуватися вплив мистецтва на людину? Чому? Доведіть свою точку зору.
2. Чи можна сказати, що без читача літературний твір гине? Чому? Аргументуйте свою відповідь.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Влаштуйте цікавий літературний вечір, на якому кожен бажаючий зможе виступити з історією, пов'язаною з тим або іншим літературним твором, його задумом, обставинами написання, подіями, що могли лежати в його основі, пригодами, які з ним траплялися. Для того щоб відшукати такі відомості, вам доведеться (по змозі) зазирнути до Інтернету, побувати в бібліотеках, музеях, книгозбирнях знайомих.

Якими ж можуть бути ці Історії?

Ось, наприклад, поцікавтеся долею «Слова о полку Ігоревім», однієї з найдавніших літературних пам'яток. Як цей твір віднайшов родич Олександра Сергійовича Пушкіна, як загинув рукопис під час пожежі в 1812 році. І ще дуже-дуже багато цікавого...

А ось вам історія, що лягла в основу знаменитого роману Даніеля Дефо «Робінзон Крузо». Навіть якщо хтось із вас не читав книжку, то фільм напевно бачив. Самого Робінзона Крузо насправді не існувало. А прототипом¹ його став голландський матрос Олександр Селкірк, що єдиний вижив після корабельної аварії і потрапив на безлюдний острів Хуан-Фернандес біля узбережжя Чилі в 1704 році. Він прожив там 4 роки і 4 місяці. А пізніше люди побудували на цьому острові невелике поселення задля того, щоб добувати тут одну з найцінніших порід дерева – сандалове дерево. І знаете, як склалась доля... ні, не Робінзона, а острова? Нині ця місцина наводить сум на всіх, хто її бачить. Люди не залишили на поверхні юного сандалового кущика. Натомість малювничі земля, на якій колись була прісна вода, буяла зелень, жили різні звірі, тепер нагадує мергуту, кам'яному пустелю, якій учени пророкують швидке зникнення...

Ось такими розповідями ви можете наповнити шкільний вечір. І хто знає, а раптом віднайдені вами відомості будуть настільки цікавими, що хтось із вас вирішить присвятити своє життя вивченю книг, їх загадковим пригодам або пригодам тих, про кого вони розповідають...

Т. Шевченко.
Робінсон Крузо

¹ Прототип – конкретна особа, життя або риси характеру якої лежать в основі образу літературного героя.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛІНКА

У нас з вами склалася доволі серйозна розмова про таку важливу річ, як її величність Література. І завдання на сьогоднішню п'ятихвилину буде відповідним. До вашої уваги – висловлювання геніальних мислителів світу про літературу й книги. Прислухайтесь до цих слів, поміркуйте над ними.

«Я не знаю більш доброго сусіди, більш справедливого друга, більш покірного супутника, більш слухняного вчителя, більш обдарованого товариша; я не знаю нікого менш иудного і набридливого і в той же час нікого, чий характер був би глибшим і повнішим...» [Аль-Джахіз (767–868), видатний арабський письменник].

«З чим можна порівняти насолоду, яку отримуеш на самоті, коли, відкривши при світлі лампади книгу, запропуєш до дружнього спілкування людей невидимого світу» [Кенко-хосі (1283–1350), японський поет].

«Людина, для якої не існує літератури, музики, мистецтва, – це не людина, а тварина, з тією лише різницею, що в неї немає хвоста чи рогів. Тварини і птахи опікуються лише харчуванням, людська ж свідомість відкриває шлях до свободи в цьому світі, обіймає Всесвіт; і література – найважливіший засіб для його саморозкриття...» [Рабін德拉нат Тагор (1861–1941), індійський (бенгальський) письменник].

А тепер ваше завдання: спробуйте за п'ять хвилин скласти цікавий вислів про літературу, книгу, її значення в житті людини. І не забувайте: якщо ви станете знаменитими, вас цитуватимуть! Тож будьте мудрими!

Розділ 1

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Під що засинає маля в колисці? Що не має кордонів, линучи від серця до серця, від домівки до домівки? Що є тим неоціненим скарбом, який кожен народ плекає в душі з покоління в покоління?

Звісно, це пісня, яка супроводжує людину від народження. Вона є джерелом духовності, любові, національної самосвідомості, особливо для українців. Тому нашим пісенноним багатством захоплювався і захоплюється весь світ, тому з'являються такі чудові рядки:

*Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість, наша пісне!*

Максим Рильський

С. Кириченко, Н. Клейн.
Наша дума, наша пісня

Це – народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу...

Микола Гоголь

укладають і видають окремими збірочками. Вони називаються фольклористами, етнографами. Серед цих людей багато письменників, що не здається дивним: адже чия ще душа зможе так щиро захоплюватися пісенної мелодики?

Скільки в дитинстві вибрали життєдайної сили материнських пісень Тарас Шевченко та Іван Франко, Олександр Довженко і Василь Симоненко! Скільки було зібрано й записано пісennих рядків Лесею Українкою з усіх простих селян! І в своїй творчості всі вони уславили неповторну українську народну пісню.

«*Наша пісня, наша дума не вмре, не загине*» – такими пророчими виявилися слова Тараса Шевченка.

Діамантові розсили українських народних пісень

Разом із легендами, міфами і казками українські пісні є неперевершеними вірцями народної творчості. Маючи свої витоки з давнини, з початків діяльності людської, пісня супроводжує людину будь-якої пори року, під час праці й відпочинку, у народно-визволювальних змаганнях, у випробуваннях, на аламі епох. Вона, весела й сумна, грайлива й запальна, – своєрідний місток між минулим і сучасним. А в нашій країні народні пісні – чи не найпопулярніший жанр фольклору, бо звучать вони в містах і селах, на півночі й півдні, на заході й сході.

А що ви знаєте про народні пісні? Які групи пісень уже вивчали? Чи важливий цей вид народної творчості для українців?

Є люди, які професійно займаються вивченням народних пісень, збирають їх, записують, складають і видають окремими збірочками. Вони називаються фольклористами, етнографами. Серед цих людей багато письменників, що не здається дивним: адже чия ще душа зможе так щиро захоплюватися пісенної мелодики?

Ви вже вивчали твори Тараса Шевченка. Поміркуйте, яку роль у них відіграє народна пісня. Які поезії Кобзаря стали народними піснями?

А з якою любов'ю звучить поезія М. Рильського:

Вони в тобі, вони в мені,
В житті – до заходу від сходу,
Народу рідного пісні,
Пісні великого народу,
Кохання й битва, труд і грім...
Народу слава – слава їм!

«Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава», – писав О. Довженко.

Що саме об'єднує висловлювання Максима Рильського та Олександра Довженка? Як особливі риси народної пісні вони відзначили?

Один із найвидатніших дослідників народної творчості, зокрема української народної пісні, Іван Франко сказав про неї так: «...І серед суспільності, і в науці вони мають вироблену славу. Це одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості».

А засуджений на довічне сибірське заслання український поет Павло Грабовський підкреслював, що пісня – «се джерело, з якого на здоров'я дового ще будуть пити нащадки».

Узагальніть усі щойно наведені цитати і спробуйте зробити висновок: що ж для українства означає народна пісня?

Ви вже знаєте, що пісні бувають літературного і фольклорного походження. Змісткої пісні фольклорного походження дає нам підказки щодо подій, що зображуються в таких творах, їх виконавців, часу і місця дії. На цій підставі можна виділити такі жанрово-тематичні групи народнопісенної творчості:

- календарно-обрядові пісні;
- історичні пісні;
- лірично-побутові пісні;
- балади;
- коломийки

та ще багато інших.

З календарно-обрядовим циклом ви вже знайомі, історичні та баладні пісні вивчатимете пізніше, а от цього року маєте можливість відкрити для себе всю різноманітність і багатство українських лірично-побутових пісень та коломийок.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Лірично-побутова пісня – це словесно-музичний твір, призначений для співу, що відтворює настрої, почуття, мрії людини в певній ситуації, розкриває її внутрішній світ. Виділяють дві великі групи цих пісень: родинно-побутові та соціально-побутові.

Найбільш потужна група – соціально-побутова. До неї належать козацькі, чумацькі, заробітчанські, рекрутські, солдатські, кріпацькі, бурлацькі, наймитські пісні. У них відзеркалено важливі соціальні явища, які хвилюють більшість людей, настрої, думки та переживання, пов'язані з працею та діяльністю.

Поміркуйте і скажіть: про що саме може йтися в названих різновидах соціально-побутових пісень?

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

Найбільш цікаві, проникнуті могутнім пафосом, – пісні козацькі. У них наївки закарбувалися славні сторінки національної історії, пов'язані з подвигами козацького лицарського війська.

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, геть від мене –
Нехай тебе турки візьмуть!».
«Мене, нене, турки знають –
Мене кіньми наділяють!».

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, геть від мене –
Нехай тебе орда візьме!».
«Мене, нене, орда знає –
Сріблом, злотом наділяє!».

Старша сестра коня веде,
А підстарша зброю несе,

А меншай виштує:
«Коли, брате, з війська прийдеш?».
«Візьми, сестро, піску жменю,
Посій його на камено –
Ходи к ньому зіроньками,
Полий його слізоньками;
Коли, сестро, пісок зійде –
Тоді брат твій з війська прийде!».

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
«Вернись, синку, додомоньку,
Змію тобі головоньку!».
«Мене, нене, зміють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри!..».

О. Сластион. Проводи на Сн

Який епізод із пісні, на вашу думку, можна проілюструвати цією картиною?

Це одна з найвідоміших козацьких пісень, у ній відбилися найхарактерніші мотиви цього фольклорного жанру: і патріотичні почуття, і готовність захищати Батьківщину, і безмежна материнська любов, і сестринська підтримка, і тута за козаком. Во все те, що відбувається в житті людини, що складає його сутність, починає жити в пісні, а пісня передається від серця до серця. Справді, навіть не можна собі уявити, що українці не співали б, не складали б пісень!

У пісні «Гомін, гомін по діброві» переплелася ціла гама почуттів – пірі родинні почуття сестер і брата; з одного боку вимоглива, а з іншого – ніжна і незрадлива любов матері; сум від розлуки і білі від усвідомлення невідворотності загибелі воїна-лицаря. Зменшувальні суфікси тільки підкреслюють зворушливість звертання матері до сина. Загалом пісня не переобляжена художніми засобами, натомість ті, які використані, доволі скupi (постійні епітети), підкреслюють загальну тональність пісні, її провідний мотив.

Які саме художні засоби використані в цій пісні? Що саме вони підкреслюють?
Наведіть приклади.

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть,

А попід горою,

Попід зеленою,

Козаки йдуть.

Гей, долиною,

Гей, широкою,

Козаки йдуть.

А попереду Дорошенко

Веде своє військо,

Веде запорізьке

Хорощенько!

Посередині пан хорунжий¹.

Під ним кониченко,

Під ним вороненський

¹ Хорунжий – представник генеральської старшини Запорізького війська, охоронець великого полкового і малого прaporora.

М. Дерезус. Козак

Чи збігаються ваші уявлення про запорозького козака із зображенням на цій картині?

Сильне-дужий!
 А позаду Сагайдачний,
 Що проміняв жінку
 На тютюн та люльку,
 Необачний!
 «Гей, вернися, Сагайдачний,
 Візьми свою жінку,
 Оддай мою люльку,
 Необачний!».
 «Мені з жінкою не возиться;
 А тютюн та люлька
 Козаку в дорозі
 Знадобиться!».

Гей, хто в лісі, озовися!
 Та викрешем огню,
 Та потягнем люльки,
 Не журися!

Гей, долиною,
 Гей, широкою,
 Не журися!

Яка широчінь і розмаїтість емоційних переживань українців, їх високій моральної культури засвідчена в цих рядках! Зверніть увагу, в цій пісні, як і в багатьох інших, жодного разу не згадується слово «Україна», проте вона сповнена сильним патріотичним пафосом, великою повагою до козаків і ватажків Запорізького війська – гетьманів, які стали справжніми національними героями. У творі їхні образи возвеличені, опоєтизовані, кожна деталь підкреслює їхню вірність лицарській присязі. Ставиться великий наголос на тій винятковій ролі, яку відіграво козацтво в історії України.

А чи знаете ви, що навіть існує легенда про створення тієї пісні, яку ви щойно прочитали? Її оповіда у своєму романі про гетьмана Сагайдачного відома українська письменниця Зінаїда Тулуб.

СТОЙТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

М. Дерезус. Прощання

Стойть явір над водою,
 В воду похилився;
 На козака неагодонька,
 Козак зажурився,
 Не хилися, явороньку,
 Ще ти зелененький!
 Не журися, козаченьку,
 Ще ти молоденький!
 Не рад явір хилитися –
 Вода корінь міє;
 Не рад козак журитися –
 Так серденко ніє!

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький –
Оріхове сіделечко
І кінь вороненський.

Ой поїхав в Московщину
Та там і загинув,
Свою милу Україну
Навіки покинув.

Гадав собі: насипали
Високу могилу...
Казав собі: посадили
В головах калину...

Будуть пташки прилітати
Калинонку їсти,
Будуть мені приносити
Од родоньку вісти!..

Багато в скарбниці українського фольклору пісень тужливих та сумних. Безліч знаних і безіменних геройів віддали життя за волю й незалежність України. Саме за одним з них – молодим козаком – плаче мати, сумує Бітчизна. Ліризм пісні досягається насамперед стисливотю вислову, використанням замішувально-пестливих форм, повтором ключових слів. Також тут використано традиційні для українського фольклору символи, що увіражують твір, роблять його близьким і зрозумілим кожному. Це і калина, що символізує Україну для її дітей, які змушенні поневірятися світом; і явір – дерево, що завжди асоціювалось із молодим хлопцем, козаком, лицарем; і могила – своєрідний обеліск козацької слави.

Заожною українською народною піснею, яку можна порівняти з самоцвітом, – реальне життя народу, істинні цінності, котрі люди хотіли зберегти для нащадків.

ЧУМАЦЬКІ ПІСНІ

Не менш цікаву сторінку українського фольклору складають і пісні чумацькі. Це зараз ви можете зайти до першого-ліпшого магазину й купити

С. Васильківський. Чумацький Ромоданівський шлях

звичайну сіль. А ген-ген у далекому минулому, щоб її добути, ладналися в неблизьку дорогу до Криму чумаки – одні з найбільш шанованих в Україні людей. Адже без солі неможливо було прожити – можливість прохарчуватися довгу й холодну зиму залежала від того, чи вдалося достатньо насолити м'яса, риби, овочів. І рушала довга чумацька валка в непросту й небезпечну подорож, бо могли зустрітись на пляху й лихі татари, й озброєні загони польської пляхти, та й знайти воду в нескінченому степу, що лежить по дорозі до Криму, не завжди вдавалося.

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумак сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

М. Кохубей.
Народні джерела.
Чумацькі пісні

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженську чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає,
Де чумаченьки ночують.

Ой почують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині.

Умер, умер чумаченько
Та в неділенську вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці.

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
– Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч праву руку!

– Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

Пісня складена з пошаною до нелегкої чумацької долі, сумне зозулине «ку-ку» зазвичай супроводжує в Україні драматичні ситуації. Недаремно ж зозулі навіть «доручають» визначати вік людини...

Повторюються в пісні рядки, на які виразно падає логічний наголос: вода зі степової криниці – символ життя; дорога до Криму – вічна чумацька дорога. Одна з галактик навіть дісталася в Україні назву Чумацький Шлях, бо тягнеться вона широкою срібною стежкою, зітканою з міriad¹ зірок, із півночі на південь, туди, де виблискують на сонці кримські солончаки й заленкуваті води солоного озера Сиваш...

Навіть неділю зустрічає чумак на пляху, у неділю його й смерть спіткала. І вториться над ним зозулин крик, немов плач рідних людей.

Будь-кого, навіть сильного духом, загартованого в безкінечних подорожах чумака, могла б зламати постійна небезпека, туга за домівкою та

¹ Міriadи – незліченна кількість, безліч.

сім'ю. Але вони вистояли, зберегли традиції свого народу. Бо з ними завжди була вірна супутниця-пісня, завдяки якій линули думки туди, далеко-далеко, де було тепло, радісно й затишно...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Погорюємо

1. Назвіть дві групи, на які поділяються лірично-побутові пісні.
2. До якої групи лірично-побутових пісень належать козацькі та чумацькі пісні?
3. Які з прочитаних вами пісень належать до козацьких, а які – до чумацьких?

Міркуємо

1. Перекажіть зміст козацьких пісень. На чому в них зосереджується увага?
2. Поясніть, чому козацькі пісні проникнуті таким потужним пафосом.
3. Хто виступає героем козацьких пісень? Кого уславлювали невідомі автори?

Аналізуємо

1. Згадайте, до яких жанрів народної творчості подібні козацькі пісні.
2. Аргументуйте свою думку за допомогою цитування.
3. Визначіть, які особливості чумацького життя підкреслюються в народній пісні.
4. Узагальніть відомості про козацькі пісні і з'ясуйте, які риси характеру герой, особливості їх життя та побуту, історичні деталі найчастіше підкреслюються.

Дискутуємо

1. Порівняйте козацькі та чумацькі пісні. Знайдіть у них спільні та відмінні риси. Поясніть, чим вони зумовлені.
2. Спробуйте віднайти традиції давніх за часом козацьких та чумацьких пісень у тих піснях XIX–XX століть, що ви вивчали в попередніх класах: стрілецьких і літературного походження.
3. Чому, на вашу думку, такі твори українського фольклору, як козацькі та чумацькі пісні, популярні дотепер? Що робить їх такими важливими для духовного виховання українства?

КОЛОМІЙКИ

Коломийка... така легенъка... що від неї за плечика виростають крильца.

Михайло Коцюбинський

Фотоколаж зі збірника «Як зачую коломийку»

ми й кольорами, де бачимо слоги й радоці, і спочивки, турботи і забави, серйозні мыслі й жарти нашого народу в різних його розверстуваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від колиски до могили, його традиції і вірування, його громадські й етичні ідеали».

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ

Ой співанки-коломийки, в'язанку з них в'яжу,
Як попросять заспівати, я ся не відкажу.

Коломийка, коломийка, весела співанка,
Не раз її над колисков заспівала мамка.

Як я стану коломийки співати, співати,
Засмішся, і затужиш, і станеш гадати.

Ой дрібонька коломийка, дрібонька, дрібонька,
Одна мила, друга люба, третя солодонька.

— Звідки мої співаночки? — питаютися люди.
В полонинах, буковинах ростуть вони всюди.

Та я собі заспіваю, тоненько засвищу,
Стільки знаю співаночок, як трави та листу.

Ой повіяв буйний вітер, повіяв, повіяв,
Та він мої коломийки по горах розсіяв.

Коломийку заспіваю, як ми веселенько,
Коломийку заспіваю, як болить серденько.

Коли собі заспіваю, то жура щезає,
Бо то наша коломийка такі чарі має.

Ой Матію та Матію, відколи тя прошу,
Зроби мені коновочки, най співанки ноппу.

Зроби одну, зроби одну та зроби їй другу,
Одна буде про веселість, а друга про тугу.

Ой я собі заспіваю двома голосами.

Один піде понад лугом, а другий лісами.

Ой щебече соловейко у мене на груші,
Кожен так собі співає, як йому на душі.

Співаночки-складаночки, я вас не складала,
Складали вас парубочки, а я переймала.

Я посію пшениченську, вродиться льоночек,
Коби таки до роботи, як до співаночок.

А я годна льонок брати та годна стелити,
А я годна заспівати та їй годна робити.

Ой коби ми, подружечко, голосочки склали,
Ми би своїх коломийок не перестівали.

Ой коби ми, подружечко, голоси зложили,
Ми би своїх легінників співанками вкрили.

Та хоч би всі зорі впали їй писарями стали,
Ще би напих співаночок не переписали.

Ось вам приклад справжньої в'язанки коломийок (сама коломийка складається з двох рядків), що народилася у Західній Україні.

Є в ній усе: і заваяття талановитої молодої дівчини, що «в'яже» цю чудову в'язаночку, і розповідь про тих, хто живе поряд із нею, і про настрій, і про селянську працю, звичну й щоденну. Традиційний віршовий розмір (він

С. Гебус-Беранецька.
Танок гуцулів

О. Осечнікова.
Троїста музика

так і зветься – коломийковий) надає співаноці неповторного колориту. Секрет розміру коломийкового вірша полягає в тому, що у дворядкових творах у кожному рядку має бути лише чотирнадцять складів, з обов'язковою паузою після восьмого складу. Перший рядок виступає немовби заспівом, зачином, а другий завершує висловлену думку.

Коломийки використовувалися як приспівки до танцю або існували незалежно від нього.

Проаналізуйте в'язанку «Дозвілля молоді» і з'ясуйте призначення першого і другого рядків кожного з двох віршів-коломийок.

ЖАРТИВЛІВІ КОЛОМІЙКИ

В. Кузнір.
Трембітарі

Ой смійтесь, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку жита, а цибух пшениці.

На припічку молотив, у запічку віяв,
Під припічком наорав, пшениці насіяв.

Ой Іван-подолян ходив з посторонком,
Вперезався комишем, підпирається ворком.

Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.

Як ся став запалив, риби погоріли,
Попалені щупаки до лісу летіли.

Ой дівчино, дівчинонько, вміш ся пипити,
А не вміш до сорочки рукава припіти.

Ой ти, білява, білявина, чого така біла?
Бо на мені пудерику до півтора кіла.

Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі¹ дерти, гарбузи латати.

Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.

А я кричу: – Гвалту, люди, чого біда хоче? –
А по мені четвертий раз: – Не ходи поночі!

¹ Гачі – штаны.

Як ішов я через село, курка мене вадріла,
Якби не та паличенька, була б мене з'їла.

Ой скрипичка би не грала, якби не той смичок,
Не була би жінка бита, якби не язичок.

Та журюся, хлоп молодий, що ми жона схудне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полуднє.

Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вкрада.

Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украдла муха.

Работягій легініще, нема що казати:
До півночі за дівками, до полудня – спати.

Егей, файні дівка, файні, шкода, що лініва:
Штири днини горшки мокли, а п'ятої мила.

Та чотири легіники сіно обертали,
Міша в сіні шелеснула – вони повтікали.

Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі – замерзає, коло миски – пріє.

Ми вже говорили про те, що коломийки часто мають гумористичний і навіть сатиричний характер. Ось вам і приклад: у цьому творі приро й дотепно висміяно ті людські вади, за які завше в Україні брали на крини: лінощі, нечупарність, байдужість до праці.

А спробуйте-но відповісти: як саме людські вади висміються в кожній коломийці в'язанки «Жартівліві коломийки»?

Зверніть увагу на особливу лексику коломийок, художні засоби, що традиційно в них використовуються. Постійні епітети та гіперболи, іскраві антонімічні пари та пестливі форми звертань роблять коломийки абсолютно неповторним, живим і сучасним явищем нашого життя.

Годі шукати по світах чогось подібного до українських коломийок: не знайдете!

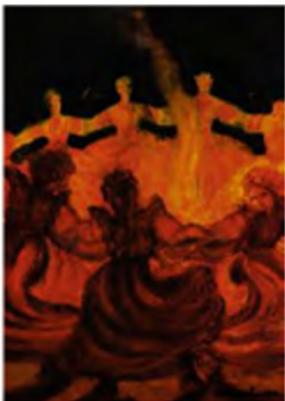

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Перерахуйте, які життєві явища змальовані в коломийці «Дознілля молоді».
2. Як називаються цикли, у які об'єднують коломийки? Хто є їх героями?

Ф. Манайло.
Танець біля вогню

Міркуємо

- Опинітесь, яким ви уявляєте собі життя людей, що є виковавцями, авторами і героями коломийок. Яка інформація про них є безпосередньо в самих в'язанках?
- Виразно прочитаїть коломийки і вкажіть, з якою інтонацією повинна виконуватись кожна з них або вся в'язанка.

Аналізуємо

- Які риси традиційних народних пісень мають коломийки?
- Чи можливе, на вашу думку, застосування елементів гумору чи сатири у традиційних коломийках? Підтвердіть свою відповідь цитатами.

Дискутуємо

- Спробуйте створити власні коломийки про явинца сьогодення. Які саме ознаки цього жанру ви повинні обов'язково врахувати?
- Шоміркуйте і скажіть: заради чому коломийки залишаються сучасними і часто співаними творами українського фольклору? Можливо, хтось із вас поцікавиться додатковими матеріалами і зможе навести приклади сучасних коломийок.

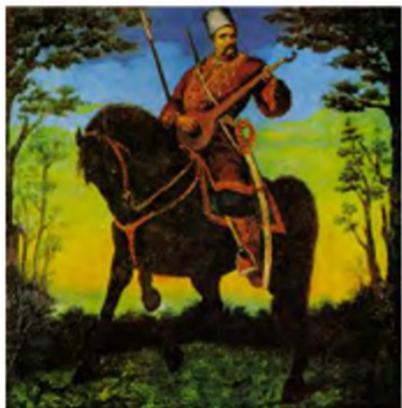
ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сьогодні ми здійснимо уявну подорож за піснею, що стала народною не лише в Україні, а й у далекій Шотландії. Подолавши кордони й мовні бар'ери, вона підкорила всю Європу, звучала й звучить чеською і французькою, польською та болгарською, угорською і сербською мовами. І ви її прекрасно знаєте.

Це пісня «Іхав козак за Дунай». Ось що писав про неї та її автора Михаїло Максимович, перший ректор Клівського університету імені Святого Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка), видатний український учений-фольклорист: «*Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому, напевно, належить і чимало інших, що лишилося невідомим, як і взагалі ми не знаємо творців народних пісень. Климовський жив близько 1724 року... Пісня сія переходить з одного пісеннника в інший зі сторонніми наростами, які ледве чи можна приписати Климовському.*

Звісно, що при перекладах іншими мовами текст пісні втрачав первинну сюжетну основу, кожен народ доповнював його елементами з власного життя: і на світ з'являвся цілком новий твір.

Німецький фольклорист і письменник Георг Коль зібрав незаперечні докази того, що саме загадана українська пісня стала основою схожих народних співанок у різних країнах. Учений де-

Ф. Стоебуненко.
Козак-бандурист

тально дослідив історію її подорожей, зібрав чимало даних про життя Семена Климовського і циро дивувався, що в Україні про цього талановитого автора широка громадськість майже нічого не знає.

Виявляється, пісню Климовського перекладали країні европейські поети, до неї зверталися найвідоміші композитори. Тільки Бетховен створив аж дві музичні варіації на тему пісні «Іхав козак за Дунай»!

Ясна річ, що шотландець чи француз, співаючи цю пісню, можливо, не знає про її справжнє походження. Швидше за все він вважає її народною. І це прекрасно! Адже, як пригадуєте, найвище визнання таланту автора – це коли його пісні летять по світу і люди вважають їх своїми, рідними.

Проте ми мусимо пам'ятати, що українська культура – предмет гордості нашого народу, і повинні зберегти рідкісні зразки українських народнопоетичних творів, які примхлива доля розкипала по світу, передати у спадок слова пісень та розказати нащадкам про їхніх творців, таких, як козак Семен Климовський.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Пáфос (з грецької – «почуття», «пристрась») – твáбру – всі ті високі почуття, натхнення, душевне піднесення, викликані певною подією, явищем, ідеєю. Вони (ці емоції) продиктовані, по суті, внутрішнім пerekонанням і станом самого автора. У пафосі емоційна напруга і думка складають єдине гармонійне ціле і становлять душу художнього твору.

Пригадайте твори, які ви вже вивчали. Спробуйте визначити, яким саме пафосом вони перейняті.

Коломийки – жанр української пісенної лірики, чия ритмомелодика пов'язана з одноіменним народним танцем. Походження цієї назви пов'язують із містом Коломією – адміністративним і культурним центром Гуцульщини. Поширеніший цей жанр здебільшого в Західній Україні. Традиційна жанрова структура коломийки складається з дворядкової строфі, кожен рядок якої містить прикінцеву риму і налічує 14 складів. Така віршова структура називається ще коломийковим віршем. Зародження коломийок датується XV–XVI століттями, а перші їх записи були зроблені у XVIII столітті.

Часто декілька коломийок об'єднані спільною темою, ідеєю, образами. Така низка коломийок дісталася назву «в'язанка», або «віночок».

Щодо змісту цих пісень, то вони містять чималий спектр настроїв, перевживань, почуттів людини. Ліричність у коломийках гармонійно поєднується з

А. Коця.
Дívčata з Верховини

комічними елементами, причому в таких творах зустрічаються як зразки теплого добродушного гумору, так і жорсткої, відвертої сатири. Коломийкам властива яскрава образність, дотепність і стисливість висловлення, використання багатьох засобів фольклорної поетики, найчастіше – порівнянь.

Знаючи будову коломийкового вірша, спробуйте проаналізувати прочитані вами в'язанки. Хто з поетів користувався віршовим розміром, що звуться коломийковим віршем?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Козацькі пісні повертають нас до славного минулого України, до часів Запорозької Січі. А щоб ви більше дізналися про геройів нашої землі – козаків, пропонуємо виконати різноманітні творчі завдання.

Ті, хто любить живопис, спробуйте в бібліотеці, Інтернеті, спеціальних енциклопедіях і довідниках знайти репродукції картин, написаних українськими (і не тільки) художниками, присвячених історії українського козацтва, гетьманам України, особливим подіям у житті запорожців. Прикладом такого живописного полотна може слугувати картина Олександра Мурашка «Похорон кошового».

Той, хто цікавиться атрибутикою (ознаками), особливо військовою, може скласти своєрідний тлумачний словничок козацького спорядження, одягу, зброй. Для цього вам теж необхідно буде скористатись Інтернетом, тлумачними словниками, довідниками.

О. Мурашко. Похорон кошового

¹ Репродукція – картина, малюнок тощо, підтворені поліграфічним способом (найчастіше у фотоальбомах).

В одній із пісень згадуються гетьмані Петро Дорошенко та Петро Сагайдачний. Підготуйте реферати-доповіді про цих ватажків козацького війська. Обов'язково з'ясуйте, чим саме прославились вони в нашій історії.

А також цими відомостями ви можете поділитися з друзями, рідними у день християнського свята Покрови (святкується 14 жовтня), який традиційно був днем українського козацтва. Влаштуйте тематичний вечір, присвячений нашим предкам, виконайте козацькі пісні, вивчені вами, продемонструйте зібраний ілюстративний матеріал, прокоментуйте його.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛІНКА

До вашої уваги – в'язанка коломийок, у якій переплутані заінчення других рядків. Спробуйте протягом п'яти хвилин виправити їх так, щоб коломийки зазвучали, як потрібно:

Ой послухай, моя мати, що буду казати:
Не дай мені три дні їсти, а дай похворівся.

Пішли кози поза лози, і ягњата бляють,
Та пусті ня, люба мамко, де хлопці Іванко.

Пусти мене, моя мамко, мало погуляти.
Та я прийду додомоньку, як буде на віпитко.

Пусти мене на гуляння, моя рідна мамко,
Бо там сидить і чекає на мене солома.

Упав сніжок на обліжок, дуже забілівся.
Не є любка на гулянню, ачей, понеділка.

Не йде Іван на гуляння, сидить Іван дома,
Хижя би 'му ізгоріла, як суха зоряти.

Ой гуляла відданіця, ой гуляла дівка,
Та гуляла від суботи аж до погуляти.

Вчора гулі, і десь гулі, і назавтра гулі,
Та доти я догуляла – ні чобіт, ні гуні.

Егей, поле широкое, кінця 'му не видко,
Та кого є на гуляння, того є гуляють.

Й. Бочкай. Бокораш

Можете властувати змагання:
хто швидше розгадає цю
коломийку-ребус.

ТЕСТУВАННЯ ДО РОЗДІЛУ «ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ»

**ЗАВДАННЯ 1–8 МАЮТЬ ПО ЧОТИРИ ВАРИАНТИ ВІДПОВІДЕЙ,
З ЯКИХ ЛИШЕ ОДНА ПРАВИЛЬНА.**

Виберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді.

1. «Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриє все життя народу», – сказав Микола Гоголь про

А казки	В перекази
Б легенди	Г пісні
2. Сестри виряджають свого брата до війська в пісні

А «Ой на горі та женці жнутъ»	Б «Гомін, гомін по діброзві»
В «Стойть явір над водою»	Г «Ой у степу криниченька»
3. Пропозицію поміняти люльку на жінку отримує герой пісні

А «Ой на горі та женці жнутъ»	Б «Гомін, гомін по діброзві»
В «Стойть явір над водою»	Г «Ой у степу криниченька»
4. Рядки «Візьми, сестро, піску жменю, посій його на каменю» є у творі

А «Ой на горі та женці жнутъ»	Б «Гомін, гомін по діброзві»
В «Стойть явір над водою»	Г «Ой у степу криниченька»
5. Паралель між молодим козаком і зеленим явором наявна в пісні, де є такі рядки

А «Гей! Хто в лісі, озовися!»	Б «Гомін, гомін по діброзві»
В «Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти»	Г «Ой у степу криниченька, з неї вода протікає»
6. Чумацькою є пісня

А «Ой на горі та женці жнутъ»	Б «Гомін, гомін по діброзві»
В «Стойть явір над водою»	Г «Ой у степу криниченька»
7. Жанр коломийки зародився в такому регіоні України

А Північному	В Західному
Б Південному	Г Східному
8. Будова коломийки така

А 2 рядки по 12 складів	В 2 рядки по 14 складів
Б 4 рядки по 14 складів	Г 4 рядки по 12 складів

**ЗАВДАННЯ 9–10 НА ВСТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДНОСТІ.
ДО КОЖНОГО РЯДКА, ПОЗНАЧЕНОГО ЦИФРОЮ,
ДОВЕРІТЬ ВІДПОВІДНИК, ПОЗНАЧЕНИЙ БУКВОЮ.**

9. Установіть відповідність між рядком і назвою пісні

Рядки пісні

- 1 «Гей! Хто в лісі, озовися!
- 2 «Старша сестра коня веде»
- 3 «Будуть пташки прилітати,
калиноньку їсти»
- 4 «Ой у степу криниченька, з неї
вода протікає»

Назва пісні

- A «Стойть явір над водою»
- Б «Ой на горі та женці жнуть»
- В «Ой у степу криниченька»
- Г Коломийка
- Д «Гомін, гомін по діброві»

10. Установіть відповідність між видом мистецтва і його провідним засобом

Вид мистецтва *Провідний засіб*

1 література	A звук
2 кіно	В смак
3 живопис	В слово
4 музика	Г колір
	Д рух

**У ЗАВДАННЯХ 11–14 ЗАПИШТЬ ВІДПОВІДЬ СЛОВОМ,
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ ЧИ РЕЧЕННЯМ.**

11. Соціально-побутові пісні – це пісні, у яких _____

12. В'язанка коломийок – це _____

13. Козак Семен Климовський є автором пісні _____

_____, за мотивом якої відомий німецький композитор
_____ створив аж дві музичні варіації.

14. Фольклористи – це _____

Розділ 2

ПРО МИНУЛІ ЧАСИ

Мабуть, ніщо так не вабить своєю таємністю допитливий людський розум, як загадкова, вкрита туманом віків давнина. І скільки докладається зусиль, аби хоч трішечки відхилити предковічну завісу! В усіх куточках планети працюють невтомні археологи, шукаючи надійно сховані скарби стародавніх цивілізацій. Немов захоплюючу книжку, читають вони історію людства по залишках осель і черепках посуду, вибагливих старовинних прикрасах і зброй. Там, у минулому, здійснювали наші предки славні подвиги і клали буйні голови за свою землю. Там, у лабіринтах сивої давнини, народжувались пісні і легенди, що бентежать нашу уяву й донині...

«Коли я хочу зобразити якийсь клаптик минулого, я стаю поважним, як астроном, який вивчає шляхи мандрівок різних зір».

Юліан Опільський

ІВАН ФРАНКО

(1856–1916)

«До відважних світ належить...»

I. Труш. Портрет Івана Франка

Ви вже мали нагоду мандрувати стежками дитинства Івана Франка, сміячись з пригод хитромудрого Фарбованого Лиса. А сьогоднішня наша розмова про творчість цього письменника – ніби приємна зустріч зі старим добрым другом. Адже перед вами – нова сторінка його життя і творчості, новий прекрасний твір про...

Яким, на вашу думку, може бути герой Із таким промовистим Ім'ям – Захар Беркут?

Живи, незламаний за
гратами,
Розп'ятий на твердій
журбі;
Твори! Тебе народ
читатиме
І воскресатиме в тобі!

Д. Павличко

Навіщо ми знову звертаємося до життєпису людини, яка на довгі роки визначила шляхи розвитку нашої літератури і взагалі українського мистецтва? А послухаймо самого Івана Яковича: «Майже всі мої писання (...) напоєні, так сказати, кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями і інтересами, усі вони є частина моєї біографії». Тому ми й відкриваємо нові сторінки його життя і творчості, аби кожне нове покоління читачів знаходило в них відповіді на одвічні питання.

Пам'ятаєте, хлопчиною І. Франко був допитливим і непосидючим, і часом цілими днями пропадав у кузні батька-коваля. Де ж би ще він наслухався тих «веселих та сумних оповідань», які зранку до пізнього вечора, мов струмок, жебоніли в батьковім «царстві вогню й заліза» і які глибоко западали в його дитячу душу? І саме там сформувався і постав перед людьми «...невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, спірі, трохи холодні очі, енергійно зачерчена¹ борода. Рудувате волосся непокірно пнететься, вуси стирчать. Скромно одягнений, тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить, – і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло й ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і сипле іскри. Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою». Так змальовав Івана Франка один із визнаних класиків нашої літератури Михайло Коцюбинський.

На жаль, щасливе дитинство письменника тривало недовго – рано пішов з життя батько, мало пестила улюблена місія мама, чиї пісні, згадував

¹ Зачерчена – закручена.

Іван Франко – школляр

I. Франко, були «красою єдиною бідного мого тяжкого життя». Коли він дізнатися, що не на помирає в Нагуевичах, біг усю дорогу від Дрогобича до свого рідного села, просидів біля ліжка цілу ніч, а на ранок назавжди попрощався з найдорожчою в житті людиною, залишившись на світі круглим сиротою.

Роки в Дрогобицькій гімназії були добою справжнього змужніння. Презирливе ставлення однокласників до його й сидіння на найгірші – «ослячій лаві» (такою зазвичай була доля більшості обдарованих українських школярів із бідних родин) долаз уперто – відмінним навчанням, захопленням читанням вітчизняної та зарубіжної літератури та близькими перекладами останньої.

Коли ж у 1875 році I. Франко їхав до Львівського університету, його літературний багаж уже був заповнений творами Шекспіра, Гете, Шиллера, Міцкевича, Словашкого, власними перекладами Софокла і Гомера. А «Кобзар» Т. Шевченка талановитий юнак знов напам'ять.

Як ви гадаєте, твори яких саме письменників справляли на молодого Івана Яковича найбільше враження?

Ще зі студентських років Іван Франко зрозумів найголовніше: «До від-
важних світ належити!» – і намагався бути таким і в полу-м'яких поезіях,
і в синівському обстоюванні прав українського народу. Лишень вслухайтесь
у циркі рідки поетичної збірки «З вершин і низин», виданої в 1887 році:

Ні, хто не любить всіх братів
Як сонце Боже, всіх зарівно,

Той широ полюбить не міг
Тебе, кохана Вкраїно!

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Західна Україна, де жив Франко, перебувала тоді під владою Австро-Угорської імперії. Потужний талант і активна громадянська позиція не раз ставали причиною ув'язнень молодого письменника. Але й за гратахами він залишався вірним своєму покликанню. З-під пера Франка в ті нелегкі роки вийшло безліч прекрасних творів, з якими у вас буде можливість познайомитись у старших класах.

Серед них – «Іван Вишеньський», поема про видатного письменника-полеміста українського Середньовіччя, що своїм запальним словом будив у серцях людей почуття честі й гідності. Інший незабутній образ – біблійний пророк Мойсеї (поема «Мойсеї»), легенду про якого Франко переповів своєму народові з метою нагадати, що навіть із віковічного рабства завжди є вихід. Тому й самого Франка часто називали українським Мойсеєм.

Михайло Коцюбинський писав: «У Франка є прекрасна річ – лірична драма "Зів'яле листя". Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою га-

*мою чуваства і розуміння душі людської, що, читуючи їх, не знаєш, кому
оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві ко-
хання і настрої».*

Цікаво, а чи знаєте ви, що вже багато разів чули неповторні, мелодій-
ні, трепетно-ніжні пісні, які належать Франкові? Давайте-но пригадаємо:

Чого явлюєшся мені
У сні?
Чого звергаєш ти на мене
Чудові очі ті ласні,
Сумні,
Немов криниці дно стужене?

Або ось такі щемливі рядки:

Ой ти, дівчинко, з горіха зерни,
Чом твоє сердечко – колюче терни?
Чом твої устонька – тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Ну що, згадали? А це ж лише невеличка цеглинка із величезної будівлі храму, ім'я якому – поезія Івана Франка. Лише з великої любові могли з'явитися такі зворупливі слова!

Ви вже знаєте, що Іван Франко писав дитячі казки. А ще – оповідання, у яких легко можна знайти його спогади про власне дитинство. Хочете довідатись, яким було навчання українських дітей в Австро-Угорщині? Тоді почитайте «Олівець», «Грицеву піктільну науку», «Schorschreiben» («Чистописання»), «Отця-гумориста» та інші твори цього автора.

На сценах наших театрів ось уже багато років з незмінним великим успіхом іде спектакль «Украдене щастя» за одноіменною п'есою Івана Франка. Існують класичні кіноекранізації цього твору, проте у 2005 році створено ще й український міні-серіал за його мотивами. І знаєте, вражаюче сучасними виявилися герой цієї Франкової трагедії...

Чи бачили ви екранизацію хоч би одного твору І. Франка? Якщо ні, тоді саме на часі переглянути фільм «Захар Беркут» та обмінятися враженнями про нього.

Іван Франко був, окрім того, великим авторитетом у справі книговидання й редактування. Багато українських письменників, із творами яких ви вже знайомі, зокрема Леся Українка, були вдачні Іванові Яковичу за допомогу й підтримку, за щиру й справедливу критику. Його ім'я – серед видавців таких поважних часописів та альманахів, як «Громадський друг», «Літературно-науковий вістник», «Перший вінок» і багатьох інших.

Письменника ніщо не могло зламати: ані перебування за гратаами, ані презирливе ставлення піхатого чиновництва, ані важка недуга, що часто приводила до ліжка. Здавалося, що смерть старшого сина, Андрія, його улюблена, батько пережити не зможе. Але не скилив він гордого чола й тоді, коли забрано було на Першу світову війну двох молодших синів, Тараса й Петра. У дні найважчої розлуки писав роботу важливу, «сердечну» – статтю «Тарас Шевченко». Тоді ж, у 1914 році, залишив у спадок

напій фольклористичній науці найбільший скарб – «Студії над українськими народними піснями».

Один з його найближчих друзів, поет Петро Карманський, згадував, що Франко тоді був подібний до «підстреленого орла, що впав з високої скелі на долину, волоче за собою підняті крила і поглядом жахливого передсмертного суму дивиться на вас та кривавить ваш серце».

28 травня 1916 року І. Франко, вірний син України, що все життя і творчість присвятив своєму народові, пішов із життя. Преса понад 50 країн світу відгукнулась на цю трагічну звістку. Лише львівська влада не знайшла місця, щоб поховати його в рідному місті. І до 1921 року стояла Франкова труна в чужому склепі на Личаківському цвинтарі Львова, аж поки він не був перепохованний на тому місці, де зараз височить гранітний Каменяр, що розбиває молотом скелью. Ця фігура ніби символізує життєвий шлях незламного духом Івана Франка.

А знаєте, чому саме Каменяр?

Бо «Каменяр» – один з найвідоміших віршів Франка. У нього він уклав усю пристрасть громадянина, усю палкість патріота,увесь талант поета:

Пам'ятник на могилі І. Франка на Личаківському кладовищі у Львові ти розповідь про цю велику людину варто так само словами Івана Яковича: «Вкраїна воскресне!».

І всі ми вірючи, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт.
Що кров'ю пласнино і пласниною кістками
Твердий вмруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світі.

Пам'ятник письменникові було встановлено в 1933 році на кошти, зібрани шанувальниками його таланту з усієї України.

У 1956 році за рішенням ЮНЕСКО¹ 100-літній ювілей І. Франка відзначав усій світ. А 2006 рік ця організація також оголосила роком його пам'яті.

Творчість Івана Франка становить унікальне явище, цілу духовну епоху у вітчизняній історії і водночас є всесвітським надбанням. Видатний письменник, критик, перекладач, журналіст, соціолог, фольклорист, етнограф, історик, філософ – його багатошілу спадщину не вмістить і сотня томів! І заверши

¹ ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

I

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелеменя голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тутар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував починного нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одне пригір'я Зелеменя; недавно він з'явився в тих горах і побудував собі гарну хату і още першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси. (...).

Тутар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з товстими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих зліючих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, а ні про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чим не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого походження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й ріпучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастаний боротьбі із супротивними обставинами. Зараз із першого разу видно було, що Мирослава виростла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочим тілі живе сильний, величкими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одинака, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянка її, стара жінка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати лицарською зброєю, зносити всякі невигоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші трудності її приходилося поборювати, тим охітніше бралася вона за діло, тим краще проявлялася сила її тіла і її ріпучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути жінчиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той довіку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадувалися живо й виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов. (...).

І. Дубчук. Верховинка

Чи такою ви уявляєте
Мирославу?

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне дожидання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблучником подорожні баклаги. Тухольські пасемці¹ й собі готовились, острячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві² постоли і складаючи в невеличині дорожні бисаги³ печене м'ясо, паланіци, сир і все, що могло понадобитися в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважкішого і найтяжчого діла, почув себе впovні самим собою, впovні начальником сеї невеличкої армії, заряджував із правдиво начальницькою вважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваліччись, але й ні з чим не опізнюючись. Усе в нього виходило у свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був одинаковий, спокійний, свободний у руках і словах, мов рівний серед рівних. (...).

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй рукі й дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдачності за рятунок від нехібної смерті. Але, коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так силну руку, тоді Мирослава почула, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгоряючого сердечного чуття. (...).

II

(...). Стародавнє село Тухля — се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. У ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, наспаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиши півмілі вдовж, а мало що не чверть милі в ширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скалистими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина tota була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до твої долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали, і, обкрутившися вужакою по долині, випливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами,

¹ Пасемці — мисливці.

² Жуброві — зроблені з міцної шкіри.

³ Висага — подвійна торба.

поки чверть мілі понижче не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїс пустинної типі та відрубності від усього світу. Так, справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастаних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності, вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свободнє, староруське громадське життя, яке дейнде силувалися чимраз більше підірвати горді, війнами збагачені бояри. (...).

Ф. Манайлло. Гірська річка

Чи збігається, на вашу думку, опис улоговини в селі Тухлі із картиною українського художника?

ІІІ

(...). Захар Беркут — се був сивий, як голуб, звии 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісімох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчик між явориною, визначався між усім тухольським піарство. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіра в лісових нетрях, — та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки — се була його робота. Скоро лишень весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут вже у своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжливі і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими святами і святом Купайла, Захар Беркут з своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичай тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастінна, та зовсім не надсильна праця — все те вкупні хоронило людей від частих і заразливих хороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, нікакий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиши доти має вартість, — говорив він частенько, — доки

чоловік може помагати іншим. Коли він став для інших тягарем, а хісна¹ не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я коли-будь мав статися тягарем для інших і єсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!». Ті слова — то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він із поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. (...).

Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанню, в радощах і в горю. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завсіди, бачно берегла своє добро. Відних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри² та стодоли стояли завсіди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те життя, в якім для них не було місця, в якім їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збирщик податків, і громада старалася якнайборшче позбутися немилого урядового гостя: через день або два він віїдав, обвантажений усяким добром — бо податки у великій мірі платили тухольці натуорою. Але в Тухольщині збирщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. (...).

В. Литиненко. Ілюстрація до твору
І. Франка «Захар Беркут»

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучості пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада. (...).

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр. (...).

¹ Хісна — користі; хосен — користь.

² Шпихлір — комора.

При тих словах боярин гордим рухом руки виїняв із-за широкого ремінного пояса книжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

— Як то? — скривнув здивований боярин. — Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя. (...).

— Ти помилувся, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми — власність князя, зі всім, що маємо, з худобою і землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка — то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й усі громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця.

— Сонце пряєсне! — сказав він. — Ти, благотворне, вольне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілився сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на напій, досі й по-мислом таким не осквернені землі! І не карай нас за них! Во безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя на-плодилося багато таких людей, то ти зітри їх із лиця землі, але за кару не побуди разом із ними всього нашого народу! (...).

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Отє ти згадав про свою честь і раз у раз говорили про свої велики заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх! (...).

— Я воював і проти монголів над Калкою. (...).

І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

— Чи може хто свідчить за ним або против нього? (...).

Перед громаду вийшов нестарий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. (...).

— Мовчи, підлій раб! — скривнув, побліднівши, боярин. — Мовчи, а то тут буде й конець твоєму нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідоцтво мое против боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

— Мовчав досі, то мовчи і далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окровавлений, упав додолу.

Охнула громада й зірвалася на ноги. Страшний крик залинив довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

— Смерди погані! — скривнув до них боярин. — Не боюсь вас! От так буде кождому, хто поважиться торкнутися мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене! (...).

— Боярине, — сказав Захар, — ти смертельно провинився против Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів про-

ти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати, — нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убийством ти призвався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твай дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

Як виявив себе в цій ситуації
Захар Беркут, а як — Тутар Вовк?

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! (...).

IV

Широкою рікою пили по Русі пожежі, руїни та смерть. Страшна монгольська орда з далекої Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський Бату-хан, прозваний Батием, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полонянників, що мусили битися за нього в перших рядах, — ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. (...).

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та окружили їх.

— Хто іде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-своєму.

— Поклонник великого Чінгісхана! — сказав по-монгольськи Тутар Вовк. Монголи стали, витрішивши очі на нього. (...).

З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим пріїзджим, що говорив їх мовою та ще й таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів¹. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища. (...).

— Від якого царя приносите нам вісти? — спітав його Пета².

— Я не знаю ніякого царя, крім великого Чінгісхана, пана всього світу! — сказав боярин. Се була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг боярінові руки.

— Впору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали своєго союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тутар Вовк. (...).

— Які шляхи і в чиїх руках? — спітав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном-рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими воєнними силами. (...).

— Другий шлях, тухольський, хоч вужчий і не так рівний, але зате більш чистий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопи пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося! — сказав з погордою Пета. (...).

— Позволь мені слово сказати, великий бегадире, — сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту й геркулесової будо-

¹ Бегадір — звання в монгольському війську.

² Пёта — один з монгольських ватажків.

ви тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто свідчило про його походження з туркменського племені. Се був страшний, безтимно смілив і кровожадний воївоник, Бурунда-бегадир, супірник у славі з Кайданом¹. Монгольські загони, які він провадив, лішали по собі найстрашнішу руйну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечора було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого вояка. Але Пета не завидів йому тої сміlosti, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою у штуці ведення великих мас і кермування великими битвами та походами. (...).

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Дозволь мені з десятитисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, план Бурунди був хоч і смілив, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього плану. (...).

Як ви гадаєте, який план зародився в Бурунди?

VI

(...). — Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те. (...).

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не мое діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на ниніцелях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета! (...).

Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Дозволь, чесний батьку, — заговорила вона третячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар. — Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчинко!

¹ Кайдан — один із монгольських ватажків.

В. Литвиненко. Ілюстрація до твору
І. Франка «Захар Беркут»

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Максим радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісниною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити й вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки у вивозі при водопаді й повиноносити із села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут за всіх боків. «Тут, — казав Максим, — побідите їх, або ніде інде!». Так радив Максим. (...).

— Доню моя! — сказав він. — Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова моєго сина, — з них віє його смілий дух!

Чому Захар Беркут назвав
Мирославу своєю дочкою?

Тими словами ти здобула мое батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку! (...).

VIII

(...). Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тата її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати¹ щастя, бо інакше, — Бурунда чув се добре — вся та маса монголів піде вроці, розбігнеться, гнана власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зіратися докуни, збитися в тісну масу. (...).

¹ Стрібувати — спробувати.

(...). Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоті, щоб, окружуючи ворогів, турбували їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Близиче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а пвидко, видячи непрідливість своєго стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей зі свого сина, що стояв між ворогами і зручними руhamи обміниав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, у ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у житті: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмидало її серце. (...).

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Бовк, — чи не можна нам як-небудь спастися своє життя?

— Напо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть! (...).

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Бовк і почав махати білою хусткою. (...).

— Кажи їм, що, коли хотять мати цього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свободно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але і йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Бовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полонянника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілько нас ішо лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противіні разі жде вашого сина неохідна смерть.

Немов хотічи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима. (...).

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна приняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаете ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі своєго війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твай син, Захаре, твай син! Уважай, що його жде загибел! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю! (...).

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірніх молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують

ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь свою рукою! (...).

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силовою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Чому Тугар Вовк в останній хвилині вирішив врятувати Максима?

ла, оббрізана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Ревнув із лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливістю натуюю вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувшись за собою й Максима.

А в слідувачій хвилі запуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускатом грюкнув на купу ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду. (...).

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі слізами на старечих очах, піднявся Захар. (...).

К. Устиянович. Бойківська пара

Але в тій хвилі бліснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамен¹, впала, оббрізана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Ревнув із лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливістю натуюю вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувшись за собою й Максима.

А в слідувачій хвилі запуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускатом грюкнув на купу ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду. (...).

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі слізами на старечих очах, піднявся Захар. (...).

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанину дрожі, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!» (...).

Мирослава мов пробудилася і здивованими очима відивлялася в Максимове лице. (...).

— Нехай боги дідів напих благословлять вас, діти! — сказав Захар. — У тяжких днях звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок у нинішню побідну

¹ Рамено — плече.

днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні й не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людянім норовом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я ставався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тілько? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїздникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих зліднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се опадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи пвидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти іх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам свої вісти про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними tota пам'ять серед грядущих зліднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прииде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зіткнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Які факти біографії І. Франка вам найбільше запам'яталися?
2. Навіть головних і другорядних геройів повісті «Захар Беркут».
3. Яка епоха (період) в історії України зображені в повісті? Від якої ворожкої сили боронилася тухольська громада?
4. Хто в геройі твору є уособленням справжнього патріотизму?
5. Чим відрізняється мова геройів твору від сучасної літературної мови? Згадайте, як називаються такі елементи мови.
6. Визначіть основні події повісті.

Міркуємо

1. Переярхуйте галузі науки, літературні жанри, у яких працював Іван Франко.
2. З'ясуйте, у чому головне значення подвигу тухольців.
3. Поясніть, що стало причиною зради Тутара Вовка. Чому його вчинки виглядають такими ганебними? Чи має він у тухольській громаді послідовників?

- Що засуджує письменник у повісті «Захар Беркут»?
- Які спільні риси можна віднайти в образах Захара Беркута й Максима?
- Чим приваблює образ Мирослави? Як вона поставилась до негідного вчинку свого батька?
- Перекажіть близько до тексту уривок повісті, який вам сподобався найбільше.

Аналізуємо

- Складіть цитатні плани до характеристики образів усіх головних героїв твору. Визначте спільні художні засоби, якими автор змальовує героїв-однодумців.
- Що об'єднує двох, на перший погляд зовсім несхожих ватажків монгольського війська – Пету і Бурунду? За допомогою яких художніх засобів вони зображені?
- Розгляніть образ Захара Беркута. Які саме риси характеру доавали йому бути очільником громади?
- Чому Максим називає Мирославу «спасителькою Тухольщини»?
- Які епізоди з твору свідчать про те, що Захар Беркут інтереси громади ставив вище за особисті? Процитуйте відповідні уривки з тексту і проаналізуйте їх.
- Як мова Захара Беркута допомагає розкрити такі риси його характеру, як урізноваженість, почуття власної гідності, велика сила волі?
- У яких словах Захара Беркута розкрита провідна ідея повісті?

Дискутуємо

- Дайте загальну характеристику життєвого і творчого шляху Івана Франка, користуючись усіма відомостями, одержаними за час навчання в школі.
- Поясніть, опираючись на відповідні цитати з тексту, чому саме таким було ставлення Бурунди до Тугара Бовка.
- Чому Захар Беркут радів тухольцям не відбити, а розбити татаро-монгольських завойовників?
- Як ви розуміете слова відомого письменника Миколи Гоголя: «Вий в минулому сучасне, і потрійної сили набере твое слово, минуле висунуть живіше, сучасне з'исується існіше»? Поясніть свою думку, опираючись на текст повісті «Захар Беркут».
- Поясніть, на яких принципах базувалось життя тухольської громади, як саме причетний до нього Захар Беркут.
- Якою, на вашу думку, є роль пейзажних малюнків у повісті? Що в кожному конкретному випадку хотів підкреслити автор?

«Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!»

Давайте-но, перш ніж починати розмову про повість «Захар Беркут» та її героїв, знову прислухаємось до слів Івана Франка: «*Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе занести сучасних живих людей, то значить, коли вона сама жива й сучасна*».

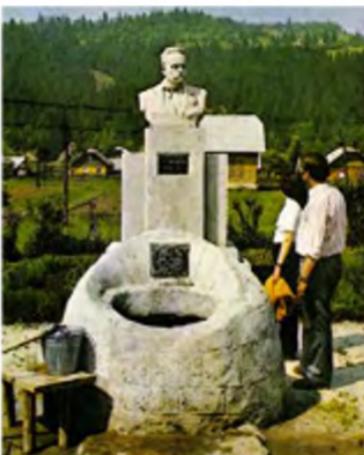
**То чи зрозуміли ви, сучасники
ХХІ століття, вартість
прочитаної історичної повісті?**

Славний зчинок громади невеличкого села Тухля, що зупинила й потопила в підступній гірській улоговині монгольське військо, не випадково зацікавив І. Франка. Адже легенди й перекази про це віками мандрують у Карпатських горах і на полонинах, а в історичних хроніках 1241 року зафіксована кривава й жорстока навала кочівників на Карпатську Русь. Письменник говорив, що основа його повісті «взята почести з історії (напад монголів і їх ватажок Пети), а почести з переказів народних (про витоплення монгольської ватаги і ін.). Дійові особи зрештою видумані, місцевість описана по можливості вірно». Та й чого б не описати Франкові мальовничого села Тухля, коли він сам не раз бував у ньому, а біля криниці, де колись пив воду, милувався гірськими краєвидами, зараз стоять пам'ятник письменнику.

Тож у далекому ХІІІ столітті в самому серці карпатського краю жила вільна й щаслива громада на чолі з дев'яностолітнім Захаром Беркутом – людиною мудрою, розважливою і справедливою. Коли Тугар Вовк захотів привласнити тухольську землю, чекав його суд громади. Пихатий і зарозумілій боярин не визнав присуду, більше того – вирішив помститись гордим горянам, подавшись до ватажків монгольського війська Пети і Бурунди, аби допомогти їм спопелити не лише Карпатський край, а й землю угорську.

Але недарма тухольська громада обрала своїм очільником Захара Беркута, для якого найбільшим скарбом у житті була честь, найсвятішим – служіння правді і справедливості. Як не краялось його серце від батьківського болю, але у відповідь на пропозицію відпустити рештки переможеного монгольського війська в обмін на життя сина він мужньо промовив: «Мінятти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада». Він розуміє, що громада повинна здійснити майже неможливе: зупинити ворога і знищити його в тухольській улоговині. Адже, якщо не зупинити цю криваву хвилю, вона покотиться далі, до сусідів, спустошуючи, немов сарана, усе на своєму шляху. Гідною Захару Беркуту вважає лише самопожертву: «...погинемо всі до останнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть».

Яскравою ниткою у тло повісті вплетена історія кохання юних і чистих душою Мирослави, доньки Тугара Вовка, і Максима Беркута. Дівчина, не пробачивши батькові ницої, підступної зради, стає поряд із Захаром Беркутом на захист рідного села. А юнак, закоханий у Мирославу, вважає,

Пам'ятник І. Франку
в селі Тухля Сколівського району
Львівської області

Які провідні мотиви твору, на вашу думку, пов'язані з образом Захара Беркута?

як і батько, найвищими цінностями у світі честь, гідність, любов до батьківщини. Саме вони, ці двоє самовідданіх волелюбних героїв, символізують високі ідеали єдності, патріотизму наших далеких предків, ідеали, актуальні й нині, бо становлять предмет гордості й попані кожного народу.

Яких ще персонажі з яких художніх творів можна поставити в один ряд із Мирославою та Максимом?

Не менш важливим є образ тухольської громади, що в одному потужному пориві ненависті до жорстокого ворога піднялась пліч-о-пліч на боротьбу з ним: «Моя одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанню, в радощах і в горю. Громада була для себе і суддею, і впорядником у всьому». Саме в розкритті цього образу автор реалізує одну з провідних думок твору: сила народу в його згуртованості, лише завдяки єдиному могутньому пориву можна відстояти свою Батьківщину й знищити найсильнішого ворога. Франко хотів продемонструвати читачеві, що справжньою бідою для держави є розбрать, криваві князівські міжусобиці, що зсередини ослаблюють країну, відсутність державницького мислення в тих, хто мусив би найперше дбати про могутність країни.

У яких творах, прочитаних вами раніше, утверджуються подібні ідеї єдності руських земель?

Так само промовистим є образ Тугара Вовка. Ви вже знаєте з історії України, що наша земля завжди була ласим шматком для багатьох загарбників. Вони нещадно шматували її, бо не завжди, як тухольці, боронилися наші предки. Тутар Вовк – класичний образ зрадника, що готовий ціною життя своїх співітчизників здобути владу й багатство. Він демонструє всі риси людини, позбавленої честі й сумління: жорстокість, презирливе ставлення до простих людей, піхатість і разом з тим – плавування перед ворогом; основна мета його життя – гроші, нахай брудні й криваві, здобуті ціною найгіршого злочину – зради.

Як вигадаєте, у чому причина зради Тугара Вовка? Чи міг би він вчинити інакше?

Виразними і повнокровними образами постають монгольські ватажки – Пета і Бурунда. Протягом твору, як ви помітили, ці персонажі дуже змінюються. Спершу – це хижі звірі, що прийшли на чужу землю палити й нищити, убивати й брати в полон. Якою страшною постає перед очима читача картина монгольського табору: «Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброй, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко – роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин...». А наприкінці твору – принижений і приреченний Бурунда, ватажок без війська! Іван Франко справедливо змальовує міць і гаргованість монгольського війська та його керманичів. Потужним

було військо Бату-хана, що мріяв подолати весь світ, — непросто тухольцям було подолати крапці його загоні!

Також дуже важливу роль у творі відіграють художні засоби. Іван Франко добирає настільки влучні епітети й порівняння, що текст повісті набуває одразу потужного динамізму і перед читачем постають яскраві зорові образи й картини: «Ось нараз щеало сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповнюючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Це віщуни і **невідступні** товариші орди — гайворони та круки — тягнуть **незліченними** стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістъми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім кіллі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї котловини, гляділи тухольці на **погане** птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руйні».

А як описи найбільше запам'ятались вам?

Напевно, ви погодитеся, що картини карпатської природи, монгольської навали, загибелі ворожого війська вписані автором з неперевершеною художньою майстерністю і пристрастю.

Чи звернули ви увагу на те, що в **моїх** персонажів, авторській оповіді чимало слів, які вам трапляються вперше? Як гадаєте, з якою метою письменник використовує діалектизми?

Використання діалектних слів надає повістю особливого колориту, неповторності. Ви немовби переноситеся не лише до Карпат, де відбуваються події, а й до легендарного минулого горян. Адже поряд із діалектизмами автор використовує історизми, архаїзми, а ще — мовні конструкції, характерні для тогочасного мовлення.

Отже, напе знайомство з повістю «Захар Беркут» практично завершилось. Іще кілька запитань і завдань — і ви попрощаєтесь із красунею Мирославою і відважним Максимом, відчайдушними тухольцями і злочісними привидами напого минулого — загарбниками і зрадниками.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

А чи відомі вам приклади з Історії Інших народів, де оборонці Вітчизни під проводом хороброго ватажка вважали б за краще віддати життя за рідну землю, але не скоритися ворогові?

Кожен народ має одного мудрого і хороброго очільника-звитяця, а Україна може пишатися багатьма прикладами героїзму своїх предків. Завдяки письменникам та історикам ми й дізнаємось про них. Адже берегти історичну пам'ять — святий обов'язок кожної людини.

На світі багато народів — різних, несхожих, з власною історією, культурою, побутом. Але спільним — і це найголовніше, що їх усіх об'єднує, —

є кодекс честі: усюди перед патріотами вдячно скиляють голови, зрада ж вважається найбільшим злочином.

Не лише напій землі доводилось переживати скрутні часи ворожих набігів. Колись страшна навала сарацинів¹ загрожувала підкорити молоді європейські країни. І склав тоді французький народ героїчний епос XII століття – «Пісню про Роланда». У ній розповідається про те, як мужній граф Роланд, витязь короля Карла, героїчно загинув у боротьбі із сарацинами. Він не визнавав підступності й лицемірства ворога, прагнув відкритої боротьби. Найбільшим скарбом була для нього лицарська честь!

Відчува Роланд, що морок очі криє,
На ноги став, напружених всі сили, –
В лиці червоної пі краплі крові,
До скелі темно-буровій підходить
І десетъ раз у розшачу і гніві
Мечем об камінь б'є. А стала давеність
І палітъ не щербиться. І жолить граф:
«О матір Божа, поможи мені!

Мій добрий меч, о Дворяндале пірний,
Коли вимру, ти більше не почубній!
А скільки битв в тобожиграв я,
А скільки царств завоював тобою
Для імператора в сідою бородою!
Ти не почутніши в руки страху нам, –
Тобою володів такий засал,
Яких не зна вже Франція-краса!».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Історична п'овість – епічний прозовий твір, сюжет якого побудований на історичному матеріалі. Тут широко представлені важливі події, видатні діячі минувшини на широкому тлі сучасних їм епох. І, звичайно, цим творам притаманний історичний колорит. Він передбачає наявність таких прикмет минулого: імена історичних геройв, давні географічні назви, описи старовинних звичаїв, уживання історизмів та архаїзмів. На приклад: «В тій цілі орда поділилася на три часті: одна, під проводом Кайдана, пішла бессарабськими степами в Волинську, друга, під проводом Пети, відділилася від головної орди в землі Волинській і поперек Червоної Русі, через Піснесько, змагала до верхів'я ріки Дністра...».

Сюжет (із французької – «предмет») – термін на позначення подій чи низки подій, покладених в основу твору. Але це не лише перебіг зображеніх сцен і картин, а й віддзеркалення переживань, думок, емоцій автора. Сюжет також передбачає розкриття характерів геройв під час розвитку подій.

Сюжет складається з п'яти основних елементів:

1. **Експозиція** (з латинської – «опис») – частина твору, яка передує розвиткові подій. У ній описуються загальна картина: фіксується час, місце дії, може відбуватись перше знайомство з учасниками подальшого конфлікту, з'ясовуються його умови, причини та обставини.

2. **Завязка** – точка відліку конфлікту протилемежніх сил, визначення проблеми, що впливатиме на хід подальших подій.

3. **Розвиток подій** – ще називається перипетіями сюжету. Це той компонент, що представляє власне перебіг подій, у яких розкриваються заявлені у творі проблеми і характери.

¹ Сараціни – давні європейська назва мусульманських народів.

4. Кульмінація (з латинської – «вершина») – момент найвищого напруження в розвитку подій, найбільш екстремальна ситуація (випробування) для героїв твору, етап максимального виявлення протиріч між сторонами конфлікту.

5. Розв'язка – остаточне вирішення конфлікту, зображеного у творі, завершення основних подій і сюжетних ліній.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

В українського композитора Б. Лятошинського є музичний твір «Золотий обруч». Прослухайте його запис, поміркуйте і дайте відповідь на таке запитання: які з прочитаних вами уривків повісті «Захар Беркут» можна було б продекламувати під цю музику? Обов'язково аргументуйте свою думку. А ще спробуйте виконати таке завдання: поділіть сторінку зописа на дві частини; в одній із частин запишіть умовні назви уривків повісті (наприклад: «Розмова Тугара Вовка з тухольцями»). А в колонці поруч напишіть назви відомих вам музичних творів, малодіям яких можна було б супроводжувати читання (декламацію) цих уривків.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Уявіть себе кіорежисером. Вам запропонували знімати ремейк¹ старого фільму «Захар Беркут». І найголовніше ваше завдання – знайти виконавців на ролі героїв твору. Спробуйте протягом п'яти-семи хвилин пригадати відомих вам українських акторів і визначити, хто саме з них зможе виконати ролі Захара, Мирослави, Максима, Тугара, Пети та ін. Кожен із вас може запропонувати свій акторський склад, аргументувавши його підбір. Оберіть конкурсне журі, яке, зрештою, довірить знімати фільм саме тому, у кого буде максимально продуманий вибір акторів на ролі.

¹ Ремейк – нова екранизація класичного кіносценарію.

Т. Шевченко.
Автопортрет, подарований
Я.Г. Кухаренкові

Читайте Шевченка, а так
створена вами ціла праща,
історія і душа українського
народу. Там є найкращі
скарби українського народу.
І доки наш народ за своє
визволення боротися буде,
доти той крипацький син
стоятише перед очима
нашими, наших дітей,
внуків і правнуків. Там для
всіх мільйонів українського
народу велика книга
мудрості, книга любові до
України.

Василь Стефаник

Шлях до своєї незалежності українці завжди прокладали через ті духовні орієнтири, які намітив Шевченко. Недаремно Бог наділив його таким талантом і послав землі наші. І до сьогодні читає поет найголовнішого: любові до Свободи і твердої віри в гарне майбутнє українства!

«Кобзар» Тараса Шевченка – нетлінна книга, до якої ви не раз будете повертатися не лише під час навчання в школі, а й тоді, коли станете дослімі. Адже це духовний храм, за розкриттям поезій якого постають яскраві картини життя людини, що спромоглася стати лідером нації, її пророком, пастирем.

Ви вже знаєте, яким тернистим був шлях малого Тараса до літератури, живопису, власне, до творчості. А зараз згадаємо деякі факти і дати з хронології життя поета, за сухими цифрами яких знаходяться вражуючі події, пристрасні емоції і потужна сила таланту.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

«Щоб слово пламенем взялось...»

Життерадісно сплелися на нашому прапорі кольори синього неба і золотої піпениці. Ллетесь, як річка, українська мова, і вона для нас наймиліша, бо – рідна. Але не завжди українці мали право на незалежність та власну мову. З попереднього розділу ви дізналися, що в кожного народу є герой, адатний у найскрутніші часи очолити боротьбу проти ворога й готовий віддати життя за Батьківщину. В той же час кожен народ має великого Сина, який зміг зробити те, в чому зброя безсила: об'єднати різні покоління однієї нації, закарбувавши традиції, історію, мову й культуру в найнадійнішому й незнищенному скарбові людства – у Слові, усному й книжковому. В Англії – це Шекспір, у Польщі – Міцкевич, у Росії – Пушкін. А в нас – Тарас Шевченко, Кобзар, що й досі зі свого постаменту на Канівській кручі понад Дніпром пильно дивиться на свою Україну.

**«Мені аж страшно,
як згадаю оту хатину край села...».
Дитинство поета**

Народився Т. Шевченко в селі Моринцях на Черкащині 9 березня 1814 року в кріпацькій родині. Згодом родина переїхала в село Кирилівку. У віці 9 років він втратив матір, у 11 — батька. До 14 років жив у родичів, чужих людей, пас череду, намагався знайти вчителя, аби опанувати мистецтво малювання. У 14 років узятий до панських покоїв, згодом стає козачком у молодшого пана Енгельгардта.

Це просто перелік біографічних відомостей, а за ними — маленький обдарований хлопчина, який думав, що небо тримається на високих залязних стовпах.

Він навіть ходив іх шукати, бо дуже вже цікаво було дізнатись, як вони підpirають небо. Які вони, ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів? Тоді його привезали додому чумаки, бо надто далеко забрів допитливий Тарас у попушках крайнеба...

Дуже рано поет дізнався, що таке сирітська доля і «ласка» мачухи. Коли її син Степанко вкрав у москаля три срібних монети, підозра, звісно, впала на Тараса, і його сікли різками цілих три дні! Лише згодом з'ясувалося, хто справжній злодій.

Помираючи, батько розумів, що з його другою дружиною її нерідні діти будуть непчасті. Тому спробував наділити кожного бодай чимось зі свого зліденноного майна. А коли черга дійшла до малого Тараса, несподівано сказав: «Синові Тарасу з моого хазяйства нічого не треба; він не буде аби-яким чоловіком... Для його мое наслідство або нічого не буде значить, або нічого не поможет...».

Хто ще з письменників у своїх творах розповідав про власних батьків?
Пригадайте, чи завжди в них наголошувалося на тому, що батьки досить добре знають своїх дітей, часто відчувають, що їх чекає в майбутньому.

Але крапче за самого поета ніхто не розказав би про його життя, про те, яким гірким був для нього шматок сирітського хліба. Так дошкаляло йому, що матір ще «молодою у могилу нужда та праця положила», що молодим пішов із життя згорюваний трудівник батько, що тяжка кріпацька доля судилася сестрам...

Пригадайте чи пошукайте в «Кобзарі» рядки, які Шевченко присвятив матері, батькові, сестрам.

А потім були роки поневірянь. Мачуха «вирияда» його пасти череду. Талановитий хлопчина мріяв малювати. Тому й пішов учітись до золотого і жорстокого дяка, мало не щодня був битий, а проте й за таку науку дякував... Але ніхто не брався по-справжньому вчити малого кріпака малярству — пані Енгельгардти пильно берегли свою власність...

М. Деревус. Тарас в науці
У дяка-маліара

Про що свідчить, на вашу думку,
сцена, зображена на картині?

тегуючи моїй народності на свій манер, зобов'язав мене лише жовчати і непорушно сидіти в кутку передпокою, поки не пролунав його голос, що звелить подати негайно люльку, що стойть саме біля нього, чи налити у нього перед носом склянку води».

Що ще ви пам'ятаєте про ствалення пана до маленького козачка?

Іваненко «Тарасові шляхи». Письменники детально вивчали документи, спогади рідних, близьких і просто знайомих Шевченкові людей. І в результаті поставав перед читачами достеменний образ маленького правдошукача, який змалку всім дав зрозуміти: не буде вічним рабом, попіхачем, безмовною річчю. Ось що писав про це Степан Васильченко: «Пригадалось маларство, крій, і з нутра стала підійматись якась могуча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти...».

Дуже часто подумки повертається поет до свого дитинства. Ось і поезію «Мені тринадцятий минало...» він написав, відбуваючи заслання в Орській фортеці у 1847 році й будучи вже відомим і визнаним.

N.N

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога.....
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені

Нудним і беззмістовним було життя козачка в молодого Енгельгардта. Даайте краще про це довідаемось у самого Шевченка: «Винайдення кімнатних козачків належить цивілізаторам західнопровіскії України, полякам; поміщики інших національностей переймали й переймають у них козачків як вигадку, безсумнівно, розумну. У краю колись козацькому зробили козачка ручним із самого дитинства – це те ж саме, що в Лапландії підкорити волі людини швидконогого оленя... Мій поміщик, в якості російського німца, дивився на козачка більш практично і, про-

Тарасове дитинство неодноразово стало темою різноманітних художніх творів. Це і повість Степана Васильченка «Дитинство Шевченка», і роман Оксани

Тойді так приязно молилося,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилося...
Запекло, почевроніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:

Село почорніло,
Боже небо голубее –
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули слізози,
Тажкі слізози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й потула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої слізози
І поцілувала

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое... лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Ці згадки про дитинство сповнені тугою за часом, коли краса простого сонячного дня могла хоч ненадовго розрадити малого сироту. Шевченкові завжди було притаманне життєлюбство, і з його поезії видно, наскільки душа поета вразлива до всього, що його оточувало.

Поміркуйте, у яких їще прочитаних вами творах Тараса Шевченка зустріть непереможна любов до життя, до краси навколишнього світу.

А яким трагічним контрастом (це один із основних художніх прийомів поезії) лунають його слова про повернення в реальність, яку сповнюють зовсім інші барви. Вірніше, відсутність барв – усе «змарніло» від усвідомлення своєї гіркої долі.

У цій поезії є ще одна поетова тайна – раннє, але велике й шире кохання, що проніс вік у серці впродовж усього життя. Це саме вона, Оксана Коваленко, сусідська дівчинка, уміла так приголубити Тараса, так посміхнутись йому, що світ немовби знову розцвітав на очах. Її образ оживав ще в багатьох творах поета:

А я так мало, небагато
Благав у Бога. Тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи, на ниві,
Нічого б на світі не зінав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і Бога не прокляв!..

I. Іллєєвич.
«Мені тринадцятий минало...»

**Чи точно художник
пролістрував, на вашу думку,
зміст поезії Т. Шевченка?**

Удвох дивитися з горій
На Дніпр широкий, на ярі,
Ta на лани золотополі.

Але того щастя – тихого, родинного – Шевченкові не судилося. Обдурив і покинув чорнокосу красуню Оксану проїзджий москаль, пропала занапашена дівчина, а нам залишились болісні й гнівні рядки ще однієї біографічної поезії «Ми вкупочці колись росли...»:

Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилася, одуріла.
А що за дівчина була,
Так, так, що краля! і не вбога,
Ta талану Господя не дав... –
A може, й дав, та хтось украв,
I одурив святого Бога.

Як ви гадаєте, чи вплинула історія першого юнацького кохання Шевченка на винятковий драматизм образів українських жінок у його творах?

Фінал поезії «Мені тринадцятий минало...» непростий. Напевно, ви вже відчули, що тут ідеться не просто про спогади дитини, а про міркування дорослої людини, що прожила надто важке життя. Тепер страждання малого пастушка видаються йому, знаному поетові, не такими вже й болючими. Во тоді все ж траплялися хвилини щастя, хотілося радісно молитись Богові, обернати личко до сонця, усміхатись привітній милосердній Оксаночці. А в засланні, де Шевченко писав цей твір, таких хвилин уже не було зовсім:

Мов за подушне, оступили
Оде мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже мілій,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Арапу; і пишу.
Віршую нищечком, грішну,

Бог ана колишній слuchaї
В душі своїй перебираю
Ta списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Випирається-таки, та й годі.

Хто знає, може, саме цей «колишній слuchaї» зі свого дитинства, що ліг в основу поезії «Мені тринадцятий минало...», мав на увазі поет? А попереду було ще так багато випробувань, так багато зустрічей і прощань, сліз і горя, розчарувань і надій! Адже ми з вами перегорнули лише першу сторінку поетового життя – коли було «тяжко-важко сиротині, а ніхто не бачить...».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Погторюсмо

1. Коли і де народився Тарас Григорович Шевченко?
2. Що ви знаєте про родину поета?
3. Назвіть головного героя поезії «Мені тринадцятий минало...».

4. Кого згадує у своїй поезії Тарас Шевченко?
 5. Про які почуття тринадцятирічного хлопчика йдеться у вірші?

Міркуємо

1. Розкажіть про дитинство Тараса Шевченка. Що зам найбільше запам'яталось?
2. Хто з людей, які оточували Т. Шевченка в дитинстві, мав на нього найбільший вплив?
3. Ким був тринадцятирічний герой поезії, прочитаної вами? Чи важливим, на вашу думку, було для нового спілкування з природою?
4. Подумайте, що саме насправді завдавало хлопчикові найбільшого горя.
5. Як змінюються почуття ліричного героя поезії? Поміркуйте, що впливає на його зміну.

Аналізуємо

1. Проаналізуйте, які факти біографії Тараса Шевченка знайшли підтвердження у прочитаній вами поезії.
2. Коли і за яких обставин було написано вірш «Мені тринадцятий минало...»? Чи вплинули ці обставини, на вашу думку, на зміст поезії?
3. Наскільки важливим є образ дівчини, яку згадує Шевченко у вірші? Чому саме?
4. Які відомі вам художні засоби застосував поет у цьому творі? Поясніть, наскільки вони слушні в кожному конкретному випадку.
5. Якими настроями передана поезія? Якими засобами поет їх підкреслює?

Дискутуємо

1. Якими особливостями відрізняється твір Т. Шевченка, в якому він розповідає про свое життя? Ілюструйте свою відповідь цитатами.
2. Як можна з'ясувати, що поезія написана людиною дорослою, із значним життєвим досвідом? Що на це вказує?
3. Яким бачиться поетом і його дитинство в цілому?
4. Про який період свого життя Шевченко писав: «Мені тринадцятий минало...»? З яких саме ридків можна зрозуміти емоційний стан автора? Що ви знаете з біографії поета про цей період його життя?

«Той, що дивиться на людей душою...». Юність поета. Перебування в Петербурзі. Початок літературної творчості

Навесні 1831 року разом з паном Шевченко потрапив до Петербурга, а згодом був відданий «в науку до майстра живописних справ» Ширяєва. 1835 року відбулася знаменна зустріч із земляком – художником Іваном Сошенком, який увів хлопця до кола творчої інтелігенції Петербурга. 22 квітня 1838 року Тараса викуплено з кріпацтва. 1838–1845 роки – навчання в Академії мистецтв. Кінець 30-х років XIX століття – початок літературної творчості; 1840 – перше видання «Кобзаря».

Дуже нелегко велося хлопцеві у свавільного господаря. Але попри неволю і збиткування пана, ці роки стали знаковими для Шевченка.

Перша адреса тоді ще кріпака Тараса в Петербурзі – Літейна частина, другий квартал, будинок Щербакова. Зараз це вулиця Мохова, 26. Тут

вінаймав квартиру Павло Енгельгардт. І коли набридло зманіженному панові роздавати стусани неслухняному козачкові, він віддав його в науку до художника Ширяєва. Шевченко оселився там на квартири. Як помічників йому довірялося (щоправда, тільки під наглядом самого майстра) готувати трафарети¹ малюнків, створювати композиції орнаментів, розписувати стіни петербурзьких палаців.

Улітку, коли Петербург був огорнутий серпанком білих ночей, Шевченко приходив до Літнього саду малювати. Саме там і побачив його земляк – художник Іван Максимович Сошенко, що також мешкав у Петербурзі. Це була доленона зустріч, яка круто змінила життя Тараса Григоровича.

Про що, на вашу думку, мріяв поет, живучи в Петербурзі? Якими були найяскравіші хвилини його петербурзького життя?

Тарас почав часто бувати в гостинній оселі Сошенка. Художник виклопатав у Ширяєва Шевченкові більшу кількість вільного часу для заняття малюванням, для ознайомлення із взірцями світового живопису в Ермітажі – одній із найбільших у світі мистецькій скарбниці. Зі свого першого знайомства із цим музеєм Шевченко, за власним зізнанням, ніколи «не переставав задивлятися на великих творах мистецтва». Нерідко і відвідувачі, і службовці галереї помічали бідно одягненого юнака з м'якими сірими очима й русавим чубом, що непокірно падав йому на лоба.

Він годинами простояв перед якоюсь однією картиною і, здається, не помічав ані часу, ані людей, що озиралися на нього. І Сошенко тоді сказав, що ця здатність Шевченка так проникливо сприймати художнє мистецтво є ознакою справжнього митця.

А якими захоплюючими були бесіди про літературу з візнатим уже на той час українським письменником Євгеном Гребінкою, який познайомив молодого Тараса з творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського!

А потім прийшла довгоочікувана воля... Вам уже відомо, що нею поет завдячував видатним представникам російської та української творчої інтелігенції – В. Жуковському, К. Брюллову, Є. Гребінці, О. Венеціанову, В. Григоровичу.

Один із найпильніших Шевченкових біографів, Павло Зайцев, так описував цей момент, посилаючись на свідчення очевидців: «Раптом у кімнату через вікно вскочив Тарас, зважив образ, що стояв на мольберті, і кинувся Сошенкові на шию, вигукуючи: "Свобода! Свобода!". Сошенко, зрозумівши, в чому справа, і сам почав душити Шевченка в обіймах і цілувати. Сцена скінчилася тим, що обидва приятелі "розплакалися, як діти"».

Отримавши статус вільної людини, Шевченко вступив до Академії мистецтв і скоро став улюбленим учнем Карла Брюллова. Він навчається не лише живопису, а й слухає лекції в університеті з історії

А ви знаєте, кому з них і які твори присвятив Шевченко?

¹ Трафарéт – пластилін з прорізаними в ній малюнком, літерами або цифрами для їх пізнього відтворення на певній поверхні.

мистецтва, загальної історії, літератури, фізики, фізіології, зоології та інших наук.

Упродовж навчання в Академії його було тричі нагороджено срібними медалями: у 1839 році за малюнок з натури, у 1840 – за живописний етюд «Хлопчик з собакою», у 1841 – за картину «Циганка-ворожка».

Подивіться на картину Шевченка «Циганка-ворожка». Які думки вона викликає у вас? Що саме хотів підкреслити автор на своєму полотні?

Перші літературні твори Шевченка були романтичними, глибоко емоційними. Сопченко вмовляв Тараса Григоровича облипшити віршування і братися до серйозних занять живописом. Але все частіше відкладав Шевченко ескізи малюнки і тим самим олівцем на клаптях паперу записував рядки, що немовби рвалися із самого серця. Недарма слово Шевченкове стало живлючим джерелом не лише для нас, українців, але й для всіх народів, уярмлених у величезній в'язниці-імперії.

Саме в цей ранній період творчості, що розпочався у 1837-му, а закінчився у 1843 році, було створено знамениту поему «Катерина», історичні твори, в основу яких лягли розказані ще дідом козацькі легенди та перекази про славних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонту, – «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Чимало близкучих поезій вийшли з-під його пера саме тоді, у дні чекання волі, у дні її здобуття...

Пригадайте історичні твори Шевченка, які ви ще вивчали. Що саме запам'яталось вам найбільше?

Саме в цей період творчості Шевченка в 1840 році побачила світ Шевченкова перша збірка – «Кобзар». Видана вона була в Петербурзі українською мовою в російській транскрипції.

До «Кобзаря» 1840 року вийшли не лише згадані нами раніші поезії, а й твори, які, власне, принесли поетові першу славу, – романтичні балади. Одна з них – «Причинна» – загалом вважається першим відомим твором Шевченка. Саме вступ до неї став народною піснею – «Реве та стогне Дніпр широкий». А ми з вами звернемось до балади «Тополя», у якій автор вилив усю свою тугу за Україною, усю любов до тих вічних джерел духовності свого народу, що живили його в далекому чужому краю.

Т. Шевченко. Циганка-ворожка

На противагу Сопченку – прихильнику мальярського таланту Тараса, Є. Гребінка бачив у ньому перш за все поета і наполягав на його літературній діяльності. Саме завдяки зв'язкам цього українського письменника в 1840 році побачила світ Шевченкова перша збірка – «Кобзар».

Видана вона була в Петербурзі українською мовою в російській транскрипції.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий –
Марне зеленіє;
Кругом поле, як те море
Широке, синє.
Чумак іде, подивиться
Ta й голову склонить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться – серце ние:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила – не спинила,
Пішов – ta й загинув...
Якби знала, що покине, –
Була б не любила;
Якби знала, що загине, –
Була б не пустила;
Якби знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З мілим під вербою;
Якби знала!..

I то лиxo –
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Bo не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле лицько червоніє
Не довго, дівчата!

До полуночі, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любітесь,
Як серденько знає.
Зашебече соловейко
В лузі на калині, –
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Вистівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не била мати?».
Стануть собі, обіймуться, –
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться, –
Обое раденьки.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була, що робила?».
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленську,
А сказати не вміло.
Не сказало – осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;

М. Дерегус. Негода

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

(1912–1983)

«Поки людина живе — повинна чекати чогось великого»

Поверталися з далекого вирію гусилебеді, летіли вони над самою стріхою, і майбутньому письменникові, а тоді маленькому Михайлові, здавалося, що вони струшують на землю «бентежні звуки далеких дзвонів». Тоді небо уявлялося дитині неповторним оркестром, у якому можна почути шляхетний спів скрипки і тонке бриніння сопілки, тихі акорди бандури і притлумлений голос кобзи... Світ такий гарний, життя таке прекрасне! І про це Михайло Стельмах протягом усього життя розповідав людям.

Може, тим без пісні я не
можу
Працювати, жити
навіть дні,
Що округ земля моя
хороша,
А на ній — моя рідня!

Михайло Стельмах

Як ви гадаєте, чому твір про своє дитинство автор назвав «Гуси-лебеді лєтять»?

Дітьми всі ми вчимося пізнавати світ, бачити його красу, співіснувати з ним. Але на створення дивовижних історій з дитинства здатні лише письменники, і не всі, а тільки ті, які ще змалку навчились розуміти мову трав і птахів, усього живого, серцем і душою відчувати, сприймати те, що їх оточує. Таким був Михайло Панасович Стельмах. Інакше як би він міг дізнатись і переповісти нам, як уночі досягають сунниці, котрі «стають схожими на росу, що випала з зірок», як «в саме небо врізались вітряки і намотують на свої крила сонячні нитки і час», а «на сніг рожевими калюжками лягли мерехи світанкової зірници»?

Чарівні спогади залишились у письменника про його дитячі роки: «Я й досі прислухаюся до світанків! Мене й досі хвилює, як досвіт назищує ще темні роси, вибирає з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білянки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими почувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою».

Пригадайте, у якому творі вам уже траплялися схожі поетичні описи природи, яка оточує людину в дитинстві.

У пам'яті Михайла Стельмаха навіки закарбувалися слова його діда Дем'яна: «...І він, Шевченко, босоніж до школи ходив». Бо його самого

батько носив до школи на руках – чоботи були одні на всю родину. А вчитися хлопцеві, ой, як хотілось!

А найдужче любив хлопчик Коляду та Щедрий вечір – найвеселіші зимові свята! Луною линули над Михайліковим селом щедрівки, а він думав: «*I хороше, i дивно, i радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, i добрі люди, i тихі вогни, i щедрі вечори...*». Дуже вражали батькові примовляння, у яких озивалися «*оті великі надії на хліб новий, на рій золотий, на щастя у дворі, на рогову й дрібну худобу в оборі...*». І тоді ще вірив хлопчина, що «*настане той час, коли господар на току буде зорі віяти, господиня в хаті золото прясти, а сиві срібнорогі воли потягнуть за собою срібні плуги*».

А які щедрівки ви пам'ятаєте? Як гадаєте, які з них співали на батьківщині Михайла Стельмаха, у селі Дяківцях на Вінниччині?

А знаєте, яка знаменна подія сталася в житті майбутнього письменника? Йому довірили жати жито! «Твій перший сніп, – сказав батько, – твій перший хліб». І це була така урочиста хвилина, що Михайлік щиро зізнався: «Що не кажіть, а вже інакше почуваш себе, коли стаєш женцем!».

**Які жниварські пісні ви вже вивчали?
На вашу думку, у ті часи, коли малий
Михайлік уперше взяв до рук серпа,
ще співали цих пісень?**

Ось такими були «університети» М. Стельмаха, який пізніше відтворить у своїх романах і повістях майже всю історію України в буревісному ХХ столітті. А поки що він вчиться у школі, «щоб в голові меншало полови». Пише свою першу п'есу, яку похвалить учителька й інсценізуватиме¹ в хаті-читальні.

Він поки що знаходиться під крилом батьківської та материнської ласки, огорнений родинним теплом і любов'ю. Поряд з ним люди, почуття до яких збереже у серці впродовж усього життя. Спогади про дитинство зігріватимуть письменника на нескінченних кривавих дорогах Другої світової війни. Він воюватиме до того часу, поки не зітхне з полегшенням рідна земля, порятована

Т. Яблонська. Дві копички

Г. Меліхов. Письменник
М. Стельмах

¹ Інсценізувати – переінакшити літературний твір для постановки в театрі чи кіно.

від фашистської навали. А потім, уже в мирні роки, будучи знаним сивочолим письменником, урешті сяде до столу, ѹ оживутъ під його пером ті коштовні скарби, що не розгубив у боях і зумів зберегти в душі, – най тепліші згадки про батьків, близьких людей, світлі дитячі роки і, най головніше, мудрість, передану йому ще з малку від могутнього роду Стельмахів:

Небагато літ прожив на світі
У краю лісів, озер і трав,
Там навчився я людей любити
І чудовий світ пізнав.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ...

(Скорочено)

*Моїм батькам –
Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу
з любов'ю і зажурою*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпятланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноголосі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підвелохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь дотори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались моого слова – обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, єднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

«Стою перед вами, зачарований людською красою...»

І. Бокшай. Травень

Зверніть увагу, маленький Михайлик немовби персоніфікує, оживлює все, що його оточує. Навіть вітряки схожі в нього на казкових велетнів, що мандрують світом, творячи якесь таємне, їм одним відоме, чаклунство. А ще вони намотують на крила бабине літо, даруючи всім людям залишки тепла і сонця. Хлопчик живе у світі народних звичаїв і традицій, знає таїну великомінливих крашанок, диво-насіння, з якого виростають здоровенні гарбузи, аби лишень матуся над ним почарувала! Спробуйте подивитись на світ очима Михайлика, вловити неповторні запахи весни й літа, почути «бентежні звуки далеких дзвонів», «віщу скрипку», «срібний передзвін». Спробуйте, як і він, відпустити свою душу, щоб підняли її на крила лебеді і забрали в «нерозгадану далину»! Повірте, вам так само «хороше, і дивно, і радісно» стане «в цім світі»!

**Як ви думаете, у чому загадка,
як її розгадати? Спробуймо
зробити це разом!**

**Пригадайте поезії Б.-І. Антонича. А як йому вдавалося «оживлювати» природу?
Що спільного в його творах із повістю М. Стельмаха?**

Народні пісні ще з дитинства так запали в душу письменника, що молодий Михайло Стельмах, учителюючи в школах Поділля та Київщини, зібрав тисячі народних пісень, записавши не лише тексти, а й мелодії. Ось що він говорив: «Лірична пісня – це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і заквітчане людськими надіями, це незмірняна, воєнна народна любов до своєї дідизни і ненависть до її ворогів, це достой-

на людська гідність і людське страждання, це стихійний блиск селянської коси над одичалою панською головою і квіління чайки-небоги над тяжким шляхом життя, це чисті пориви до щастя і чиста слізозина на віях дівочих, це муки матерів на чужій землі і цнотлива вечірня усмішка на устах нареченої. Приторкаючись до ліричної пісні, ми входимо в безмірний світ народного життя. Українська лірична пісня, виплекана історією і побутом, супроводить людей-трудівників – своїх творців і хранителів протягом всього їхнього віку».

Прокоментуйте слова письменника, використавши свої знання з фольклору.

Зверніть увагу, наскільки життєвою виглядає повість «Гуси-лебеді летять...» уже завдяки своїй композиції! Адже в ній немає чіткого сюжетного стрижня, а події натомість розгортаються довільним плинном, немовби саме життя. Відтак і образ Михайлика розкривається різними способами: і завдяки самохарактеристиці, і через розповіді інших геройів про поведінку, вчинки, характер хлопчика, а також – у його ставленні до природи, яка є для дитини храмом, сповненим глибокої таєни і чарівливості.

Знайдіть у творі відповідні уривки, у яких автор наводить самохарактеристику персонажа, характеристику його іншими героями.

Серед улюблених художніх засобів письменника – метафора, порівняння, вибагливі епітети. Усе це створює неповторну образну в'язь повісті, вона сприймається як пісня, що полонить уяву читача. А прислів'я, казки, афористичні вислови, що вільно ллітуться з уст дідуся й бабусі, тата й мами! Кому б не хотілося зростати в такій поетичній атмосфері!

«Гуси-лебеді летять...» – це історія сочанчого дитинства, з якого бере початок потужний талант письменника, коли він вчиться дружити, дорослішає, зустріча-

Чи таким, як на картині, ви уявляєте село, змальоване в повісті «Гуси-лебеді летять...»?

C. Васильківський. Околиця села

ючись не лише з радістю, а й з горем. Ми знайомимося з найкращою по-другою Михайліка – Любою, яка так само тонко відчуває природу і не подітячому мудра. Ми помічаємо, з якою великою любов'ю згадує Стельмах своїх рідних – маму, тата, бабусю, дідуся. Колись він сказав, що є люди, «на яких недарма падало сонце». Саме їхній світлій пам'яті присвячена повість Михайла Панасовича...

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

У кожного вони свої, спогади дитинства, у кожного – власна історія змужніння. Проте, де і як би не зростала людина, для неї це завжди час незабутніх відкриттів і захоплень, сповнений фантазіями й мріями, хоч трішки, та ідеалізований. Там, у дитинстві, – витоки сподівань і звершень дорослого життя.

Російська письменниця Валентина Осєєва написала цікавий твір, багато в чому автобіографічний, про дівчинку Дінку. Місцем дії вона обрала Україну, почасти – й Київ. Зверніть увагу, як багато спільногого в сільського хлопчина Михайліка і дівчинки з родини російських інтелігентів Дінки:

«А в Дінчиному житті сталося справжнє диво. Вона раптом відчула себе господинею всіх лісів, полів і річок. І не лише лісів і полів, але й двох сіл, між якими в лісовій гущавині притулилась біленька хатинка. Незліченні скарби хovalились у лісах для Дінки... Солодка дика малина, припечені сонцем ягоди суници, грайливі шапки лисичок, вкриті білою плівкою, молочні маслюки, сповнені власної гідності білі гриби на товстих ніжках... А птахи, білки, зайчики, а калина, всипана червоними намистинами!.. У Дінки спершу розбігались очі, і, зупинившись серед заростей малини, вона розводила руками і співала.

Сховавши обличчя у букет польових гвоздик, вона мчала стежиною через луки до вузенької, покручененої річечки... У буйній траві на вологих луках поважно походжали черногузи. Їхні довгі дзьоби майстерно виловлювали собі на обід неуважних жаб.

Побачивши дівчинку, що бігла стежкою, черногузи спроквола ляскали крилами і, склавши, як дві палички, ноги, перелітали на інше місце...».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Знайдіть у домашніх чи бібліотечних мистецьких альбомах картини видатних українських художників, на яких зображені пейзажі, що могли б стати ілюстраціями до повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...». Влаштуйте їхнє обговорення, зачитуючи відповідні уривки з тексту. Визначіть найбільш вдало підібраний малюнок і напишіть короткий твір-опис про нього, за початок узявши відповідну цитату з повісті.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Із запропонованих слів знайдіть потрібні і заповніть ними пропуски в тексті. Переможцем вважатиметься той, хто першим виконає завдання.

(Бліскавки, хліб, увечері, ранку, оремо, батька, борозну, зайця).

«Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони поверталися ... додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од Це був найкращий ... мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу ...? I досі з глибини років озивається голос мого ..., який одного прихмареного ... поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: “Хмари йдуть на нас, громи обвалиються над нами, ... падають перед нами і за нами, а ми собі ... та й оремо поле”».

СЛОВНИК ЕРУДИТА

Автобіографічний (від грецьких слів «життя» і «пишу») твір – це авторська оповідь про самого себе, власне життя або якийсь його період, побудована на спогадах (своїх чи інших людей). Близький до автобіографічного жанр мемуарної літератури, коли оповідь ведеться не лише про оповідача, а й про визначні події, свідком яких він був.

Акроріш (слово складається з грецької і латинської частин, що означають «крайній» і «поворот») – це поетичний твір, у якому початкові літери кожного наступного віршованого рядка, якщо їх прочитати зверху вниз, складають слово чи фразу, присвячену певній особі або події. Відомий акровірш із часів античності.

Алегорія (з грецької – «інакомовлення») – термін на позначення основної ознаки байки – відтворення характерів людей та їхніх взаємин через художні образи тварин, рослин, предметів, явищ природи тощо.

Анафора (з грецької – «піднесення» або «єдинопочаток») – властивий народній пісні художній прийом, при якому на початку віршованих рядків, строф, розділів поеми тощо відбувається повторення однакових слів чи фраз. Анафора може використовуватись автором не лише в поетичному, а й у прозовому творі.

Байка – невеликий за обсягом, переважно віршований твір, що має повчальний характер. Байка завжди будується на алегорії, інакомовленні. Цей різновид ліро-епічного жанру, що налічує понад два тисячоліття своєї історії, завжди мав чітку побудову. Складається з фабули й моралі, або оповіданої та дидактичної (повчальної) частин. *Фабула* – це те, про що розповідається в байці, тобто оповідана частина. *Мораль* – це, по суті, висновок байки, побудований в образній, повчальній формі звертання до читача, у якому автор виступає в ролі порадника, мудреця. У моралі здебільшого чітко наголошується й провідна ідея твору. Мораль ще називається повчанням. Може знаходитись як на початку, так і в кінці байки.

Балада (з латинської – «танцюю») – це ліро-епічний твір історичного або героїчного змісту, часто з елементами фантастики. Баладами в давнину супроводжувались танці. Згодом спів відділився від танцю, і балада стала самостійним жанром народнопісенної творчості, а згодом – літератури. Для жанру балади характерними є такі елементи, як напруженість композиції, трагічна розв’язка, відчутне емоційне напруження, у центрі сюжету – лише одна подія з життя головного героя, лаконічність оповіді, незначна кількість героїв.

Вільний вірш – вірш, який має довільну кількість стоп у рядку. Традиційне римування та наголошення може зберігатись. У вільному вірші вживаються різні віршові розміри. Речення відрізняються природною, невимушеною побудовою. Довжина рядка заздалегідь не визначена. Вільний вірш має особливий ритмічний та інтонаційний колорит. Існує варіант вільного вірша, який ще називають *верлібром* (з французької так і перекладається «вільний вірш»). Він характеризується неримованим, нерівнонаголошеним віршорядком. Верлібр відмінний від вільного, власне, нерівностопного римованого вірша.

Герой головний – це дійова особа чи образ, що знаходиться в центрі уваги письменника, з ним тісно пов’язані основні події твору, перебіг сюжету. Цей персонаж всебічно характеризується автором. Часто іменем головного героя називається цілій твір.

Герої другорядні – це ті персонажі, які виконують у творі допоміжну роль. Вони сприяють якомога глибшому висвітленню характеру, вчинків головного героя, саме у стосунках з ними яскравіше окреслюються основні проблеми, центральний конфлікт. Другорядним героям приділяється значно менше авторської уваги, аніж головним.

Герої художнього твору (інакше вони називаються дійовими особами, або персонажами) – це ті, хто зображені у художньому творі. Здебільшого це люди,

але в байках можуть бути тварини, рослини, навіть цілком несподівані предмети, що виступають як живі істоти.

Гімн (з грецької – «похвальна, урочиста пісня») – урочистий літературний музичний твір. Здебільшого виступає символом держави (разом з прапором, гербом тощо) і виконується хором або симфонічним оркестром під час державних урочистостей, особливих моментів або подій (конференції, з'їзи, змагання, олімпіади тощо), за умови дотримання спеціального ритуалу або норм етикету. Гімн належить до жанрів ліричної поезії.

Гіпербола (з грецької – «перебільшення») – один із тропів, що означає значне перебільшення рис і можливостей людини, ознак предметів, явищ з метою надання зображеному виняткової виразності, значущості.

Гумор (у латинській мові слово означало буквально «вологий», «мокрий», а в переносному значенні – «смішний до сліз») – це доброзичливе, незлостиве висміювання в літературі окремих недоліків суспільного життя, вад людського характеру, кумедних побутових ситуацій, загалом усього смішного, що трапляється взагалі. З гумором описуються такі ситуації, події, характери, що є в основі своїй позитивними, але не позбавленими певних смішних або недоречних рис.

Діпліх (з грецької – «складений удвое») – це композиція із двох самостійних, проте пов’язаних спільним ідейним задумом, змістом та провідним мотивом мистецьких творів (термін використовується також у малярстві, музиці, кіномистецтві). У літературі такі композиції найбільш поширені в поезії.

Драма (з грецької – «дія») – один із трьох літературних родів (епос, лірика, драма). У драмі життя показане не через авторську оповідь, а через діалоги і вчинки дійових осіб. Драматичні твори призначенні для постановки на сцені й містять *діалоги, полілоги, монологи, ремарки* (авторські пояснення в тексті драми). Драматичний твір складається з *дій* або *актів*. Дії поділяються на *сцени, яви* або *картини*. До драматичних жанрів належать: комедія, трагедія і власне драма.

Епітет (з грецької – «прізвисько», «прикладка») – це художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість предмета, явища, події, поняття. Епітет – найчастіше вживаний троп у мовленні. Епітет може бути виражений різними частинами мови, найчастіше – прикметником, прислівником, іменником, дієприкметником. Існує таке явище, як *постійний епітет*. Він часто вживається з певним іменником і поширений у фольклорі.

Епос (з грецької – «слово», «мова», «розповідь») – сукупність творів, у яких змальовано визначні події з життя різних країн і народів, побут, звичаї, вчинки людей. До найбільш знаних творів народного епосу належать казки, легенди, небилиці, анекdotи, балади, байки, а також думи та історичні пісні. Натомість у теорії літератури терміном *епос* називають один із трьох родів літератури. Для епічних творів характерними є зображення подій, явищ, характерів людей.

Зáгáдка – короткий, поданий у прихованій формі опис предмета чи явища, що вимагає відгадки. Один із найдавніших видів усної народної творчості.

Зáсоби гумористичного зображеня:

1. Гіперболізація (перебільшення певних рис, можливостей, якостей героя, що викликає сміх).
2. Сполучення реального й фантастичного, трагічного та смішного в одному епізоді.
3. Надання чомусь чи комусь невластивих йому рис.
4. Смішно побудовані фрази, мовний суржик персонажів.
5. Використання в тексті народних приказок, прислів’їв, анекdotів.
6. Іронічні авторські коментарі.
7. Карикатурне зображення героя (спотворений вигляд).

Ідея (слово грецького походження з досить багатим первинним значенням: і «*пoчаток*», і «*основа*», і «*першообраз*») – це провідна думка в художньому творі, ядро

задуму автора, якому підпорядковуються картини, образи, художні засоби на всіх етапах творчого процесу. Ідея має нерозривний і органічний зв'язок з темою твору.

Інверсія (з латинської – «переставлення», «перегортання») – це зворот мови, засіб виразності художньої літератури. Використовується як у поетичних творах, так і в прозових. При інверсії порушується звичний прямий порядок слів: підмет може стояти після присудка, означення може вживатися після означуваного слова, а обставина – перед присудком.

Інтонація (з латинської – «голосно вимовляю») – це основні виражальні засоби мовлення, що демонструють ставлення читача до тексту.

Історична побість – епічний прозовий твір, сюжет якого побудований на історичному матеріалі. Тут широко зображені важливі події, видатні діячі минувшини на широкому тлі сучасних їм епох. І, звичайно, таким творам притаманний історичний колорит. Він передбачає наявність таких прикмет минулого, як імена історичних героїв, давні географічні назви, описи старовинних звичаїв, вживання історизмів та архаїзмів.

Казка – усне народне оповідання про вигадані події. Вигадка в казці ґрунтується на реальних відомостях із життя людей, на спостереженнях за світом природи. Це один із найдавніших фольклорних видів. Поділяються на три види: про тварин, соціально-побутові, героїко-фантастичні казки. Існують також *літературні казки*, створені професійними письменниками. Вони базуються на основі народних казок і мають з ними багато спільного.

Колискова пісня – це жанр народної родинно-побутової поезії. Виконується колискова матір'ю, коли дитину вкладають спати.

У колискових переважають властиві лише їм образи, пестливі слова, ніжні, любовні інтонації, заспокійлива монотонна ритміка, повтори колисальних слів («люлі-люлі»), анафори. Колискові пісні призначені виключно для сольного виконання і мають свої художні особливості в різних регіонах України. Нині поряд з народними існують колискові пісні літературного походження.

Коломийки – жанр української пісенної лірики, чия ритмомелодика пов'язана з однайменним народним танцем. Походження цієї назви пов'язують з містом Коломія – адміністративним і культурним центром Гуцульщини. Поширеній цей жанр здебільшого в Західній Україні. Традиційна жанрова структура коломийки складається з дворядкової строфи, кожен рядок з якої містить прикінцеву риму й налічує 14 складів. Така віршова структура називається ще коломийковим віршем. Зародження коломийок датується XV–XVI ст., а перші їх записи було зроблено в XVIII ст. Часто декілька коломийок об'єднані спільною темою, ідеєю, образами. Така низка коломийок дісталася назву «в'язанка», або «віночок».

Композиція (з латинської – «складання», «розбудова», «компонування») – це побудова художнього твору, розміщення і співвідношення всіх його компонентів. Складовими композиції є сюжет і позасюжетні компоненти, до яких належать *пейзаж, портрет, інтер'єр, монологи, діалоги, полілоги, ліричні віdstупи, авторські коментарі, вставні епізоди, пролог, епілог, обрамлення*. Співвіднесеність усіх цих елементів вирішується автором на основі єдиного композиційного принципу, який учені називають також *архітектонікою* твору (слово походить з грецької мови і означає «мистецтво будувати»).

Контраст (із французької – «протилежність») – художній прийом, побудований на різко окресленій протилежності в чомуусь: рисах характеру, властивостях предметів чи явищ. Відомий ще з фольклору, цей художній прийом надзвичайно характерний для романтичної літератури.

Легенда (з латинської – «те, що належить прочитати») – один з видів усної народної творчості, згодом став рівноправним літературним жанром. У його основі лежить дещо перебільшена розповідь про дійсний факт із життя видатної особи, про значущу подію. Легенда має елементи казковості, фантастики.

Лірика (від грецького слова «*ліра*») – один із трьох основних родів літератури. У ліричних творах відображається внутрішній світ людини – її почуття, враження, настрої, переживання. Відтворення подій і явищ зовнішнього світу в ліричних творах завжди на другому плані, вони можуть згадуватись або змальовуватися лише приналідно. Ліричні твори не мають чітко окресленого сюжету, для них характерні віршова форма, велика кількість художніх засобів, високий рівень емоційності.

Ліричний герой – це образ самого автора в його ліриці, а також один із способів розкриття його свідомості, немовби художній «двійник» поета. У багатьох випадках чітко окреслена фігура, особа, що наділена індивідуальністю, психологічною повнотою внутрішнього світу. Проте ліричний герой не може повністю ототожнюватися з автором, хоча й виражає його переживання, почуття, думки, пов’язані з тим, що стало предметом зображення у творі.

Література (з латинської – «*буквене письмо*», нинішнє значення цього терміна – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства) – це різновид мистецтва, що відображає дійсність у художніх образах і створює нову художню реальність; підсумок тривалої художньої праці письменника. Література може розмежовуватися за змістом (наприклад, філософська, художня, наукова тощо).

Літопис – найдавніший вид історичної прози, що означає розташовані в хронологічній послідовності оповіді про історичні події, характерні для певної доби. Літописання активно розвивалося в часи Київської Русі та в добу Козаччини.

Метаморфоза (з грецької – «*перетворення*») – цей художній прийом передбачає перетворення однієї форми образу на іншу, його видозміну. Характерна ще для міфологічних творів, у яких явища, предмети й самі персонажі мали здатність до перевтілення, взаємопереходу; метаморфоза охоплює лише певний епізод сюжету (на відміну від метафори).

Метафора (з грецької – «*переміщення*», «*перенесення*») – поетичний вислів, що розкриває ознаки одного предмета чи явища шляхом перенесення на нього ознак іншого предмета чи явища. Видами метафори є *персоніфікація* та *алегорія*. Метафори бувають *простими* та *розгорнутими*.

Міф (з грецької – «*переказ*», «*оповідання*») – один з видів усної народної творчості, що активно розвивався до часів Середньовіччя. Зміст міфів доволі різноманітний: оповідання про богів, явища природи, богорівних героїв, вигаданих істот. Від казок відрізняються високим ступенем імовірності, а від легенд – відсутністю реальної історичної основи.

Мотив (з латинської – «*рухаю*») – це неподільний смысловий елемент сюжету. Їх сукупність, тісне переплетіння лежить в основі композиційної побудови ліричного твору. Вони рухають вчинками головних і другорядних героїв, відображають їхній внутрішній світ і спонукають їх до роздумів. Найбільш поширені в романтичній літературі мотиви самотності, жертовності, розлуки, туги за коханим. Але один і той самий мотив може набувати різних змістових відтінків залежно від того, який сюжет відображає.

Народна пісня – це невеликий за обсягом віршований твір, який призначається для співу. Один з найдавніших видів народної творчості. Імена авторів здебільшого не збереглися. У народних піснях розкриваються глибокі почуття, настрої, роздуми героїв. Основні риси народної пісні такі: строфічна будова, повторюваність строф або рядків, розмежування заспіву та приспіву, виразний ритм. Для народної пісні характерними є також висока поетичність та образність мови, прості речення, ідеальна відповідність тексту й мелодії.

Новела (з латинської – «*новина*») – невеликий за обсягом прозовий твір про певну незвичайну подію з життя головного героя з несподіваним фіналом. Для жанру новели властиві: лаконізм (стисливість викладу), напруженість сюжету, яскраві художні деталі. У новелі здебільшого мінімальна кількість персонажів,

однолінійний (нерозгалужений) сюжет, увага автора звернена на внутрішній стан героїв, їхні переживання, настрої.

Оповідання – невеликий за розміром розповідний прозовий твір, у якому висвітлюється одна або не більше декількох подій із життя головного героя. Сюжет нерозгалужений, незначна кількість другорядних героїв.

Пафос твору – всі ті високі почуття, натхнення, душевне піднесення, викликані певною подією, явищем, ідеєю. Вони (ці емоції) продиктовані, по суті, внутрішніми переконаннями і станом самого автора.

У пафосі емоційна напруга й думка складають єдине гармонійне ціле і становлять «душу» художнього твору.

Пейзаж (із французької – «*mісце*вістъ», «*країна*») – змальовані в художньому творі картини природи (описи місцевості, моря, краєвидів, міст, сіл тощо). Один з важливих елементів композиції.

Пейзаж романтичний є ніби віддзеркаленням душі, внутрішнього світу героя-бунтівника, нерідко він бурхливий, незвичайний, дуже яскравий. У такому зображенні увага завжди зосереджується на одній художній деталі, найбільш виразній і важливій. Це центральна деталь романтичного пейзажу.

Персоніфікація (з латини – «роблю» і «особа») – це особливий вид метафори, коли неістотам (явищам природи, предметам) надаються людські якості. Це своєрідне «олюднення» природи, навколоїшнього світу.

Підтекст – надзвичайно важливий елемент твору. Це ті думки, які автор з тієї чи тієї причини (цензура, авторський задум) прямо не висловлює, але ми про них здогадуємося, розуміємо, що саме автор хотів сказати, на чому намагався зак-центувати нашу увагу. З терміном *підтекст* пов'язаний крилатий вислів *прочитати між рядками*, тобто зрозуміти прихованій зміст твору. Підтекст покликаний доповнювати, уточнювати, збагачувати основний текст, вносити в нього додаткову інформацію. Він може збігатися з основним текстом, тоді називається прямим, і не збігатися, тоді йдеться про *прихований підтекст*.

Повість – епічний твір оповідного характеру, доволі значний за обсягом, у якому докладно розповідається про події, що відбувалися з героями протягом довгого часу або історичного періоду. Це середня епічна форма, об'ємніша за оповідання, але менша від роману. У повіті зазвичай змальовується значна кількість різноманітних подій, які розкриваються за допомогою численних епізодів, деталей. У повіті можуть траплятися розлогі описи. Сюжет такого твору досить, але незначно розгалужений. Okрім провідної сюжетної лінії, інші окреслені схематично, тому композиція повіті завжди струнка.

Повість геройко-романтична – це твір, у якому поряд з елементами романтизму наявні описи геройчних сторінок історії певного народу, а саме – декілька значних епізодів, пов'язаних із життям головного героя. Така повість, проникнута патріотизмом, водночас містить елементи фольклору, музики, живопису.

Повість-кáзка – твір, який поєднує в собі ознаки двох жанрів, повіті та казки. За формою це повість – прозовий твір з однолінійним сюжетом, головними і другорядними героями, поглибленим змалюванням цих героїв, їхньої психології, описами, авторськими відступами. Казка має в основному такі самі ознаки, окрім того, у ній наявні елементи фантастичного характеру, настанова на вимисел.

Повтори, чи рефрéни, – здебільшого обов'язковий елемент народних пісень. Це фрази, на які падає логічний наголос або в яких концентрується провідна думка твору. До повторів часто належать емоційні вигуки.

Поéма – це великий за розміром віршований твір, у якому є сюжет, змальовуються значні та масштабні події, сильні людські особистості. Можуть бути ліричні відступи: авторські коментарі, міркування, емоційні оцінки.

Поéма ліро-епічна, по суті, є віршованою повістю, рідше – віршованим оповіданням. В її основі лежить сюжет, який поєднується з ліричною інтерпретацією

змісту поеми, тобто глибоким розкриттям світу почувань та переживань персонажів. У ліро-епічній поемі центральним персонажем є ліричний герой.

Порівняння – один із художніх засобів мови, образний вислів, у якому зіставляються схожі явища, події, предмети тощо. Порівняння будуються за допомогою сполучників *як, ніби, наче, немов* тощо або через заперечення.

Портрет – змалювання зовнішнього вигляду людини в художньому творі. Портрет служить одним із засобів характеристики героя, його індивідуалізації.

Пригодницький твір (його можна було б назвати ще й авантюрний, бо слово «авантюра» у французькій мові, з якої воно походить, означає – «пригода») – це літературний твір, для якого характерний доволі напружений, динамічний, часто несподіваний розвиток подій, цікаві пригоди, скрутні, часто небезпечні ситуації, у які постійно потрапляють герої твору.

Приказка – стислий образний народний вислів, близький до прислів'я, але без повчального змісту.

Прислів'я – стислий і влучний народний вислів з повчальним висновком.

Притча – це здебільшого невеликий за розміром художній твір алгоритично-повчального характеру. Такий твір може бути прозовим або віршованим. У притчі завжди наявні чітко окреслений сюжет, діалог, мораль. Їй притаманні такі художні особливості: природа та речі згадуються лише принагідно, час і місце дії неконкретні, події не показуються в розвитку, дійові особи, як правило, не мають виразних портретних характеристик, чітко змальованих характерів.

Рима (з грецької – «такт», «ритм») – співзвучність закінчень слів у віршових рядках, яка охоплює останній наголосений голосний і наступні за ним звуки. Це звукове явище, де збігаються звуки, а не букви. За допомогою рим рядки об'єднуються у строфи. За місцем наголосу рими бувають чоловічі (на останньому складі), жіночі (на передостанньому), дактилічні (на третьому з кінця) і гіпердактилічні (далі, ніж на третьому з кінця).

Ритм (з грецької – «розміреність», «такт») – це рівномірне чергування впорядкованих елементів (звукових, мовних, зображенальних). У віршуванні за одиницю ритму править віршовий рядок, підкреслений римою та паузою. В основу ритму у віршуванні покладено чергування наголосованих і ненаголосованих складів.

Романтичний герой – образ у художньому творі, побудований на принципі різкого контрасту з рисами пересічного сучасника, тобто це людина високих духовних устремлінь, сильного характеру, здатна на надзвичайні вчинки. Герої романтических творів – особистості виняткові, в ім'я високої мети долають усілякі перешкоди, нехтують небезпеками для власного життя, самовіддано стають на захист рідних, близьких, усіх тих, хто потерпає і потребує допомоги.

Сатира (з латинської – «суміш», «всіляка всячина») – це різке висміювання і засудження негативних явищ у суспільному житті, певних серйозних вад у людському характері. Сатира може бути представлена в художніх творах різних жанрів. Як і гумор, виникла ще в усній народній творчості.

Символ (з грецької – «умовний знак», «натяк») – це умовне позначення предмета, поняття, явища іншим предметом, поняттям, явищем на основі подібності і з метою стисло і яскраво передати суть чогось або певну ідею. Певний образ стає символом, якщо він часто повторюється для означення того самого явища (наприклад, хліб і сіль у повісті М. Стельмаха стали символом гостинності, рідного дому).

Співомовка – короткий гумористичний вірш, який має цілком закінчений сюжет. Здебільшого в основі співомовки лежать народний анекдот, приказка, прислів'я, кумедні сюжети народних приповідок. Цей невеликий ліро-епічний твір має певні характерні ознаки: зображується одна комічна або трагікомічна подія, сюжет однолінійний, не розгалужений, невелика кількість дійових осіб.

Здебільшого у співомовках є несподівана розв'язка теж комічного характеру. Завершується співомовка дотепним висновком.

Строфа (з грецької – «поворот», «зміна») – це група віршових рядків, що об'єднані спільною думкою, інтонацією та порядком римування. Це також ритмічно завершена частина поетичного твору, рядки в якій поєднані певною системою римування.

Сюжет (із французької – «предмет») – термін на позначення події чи низки подій, покладених в основу твору. Сюжет складається з п'яти основних елементів: експозиції, зав'язки, розвитку подій, кульмінації, розв'язки – остаточного вирішення конфлікту, зображеного у творі, і завершення основних подій і сюжетних ліній.

Тема (з грецької – «основа») художнього твору – основне коло життєвих подій і явищ, висвітлених автором у художньому творі. Одна й та ж сама тема може висвітлюватися на прикладі різних життєвих явищ.

Фольклор (з англійської – «народна мудрість», «народне знання») – це усна народна творчість, що характеризується такими ознаками: колективність творення, масовість використання, багатоваріантність текстів, переважна анонімність. Усна народна творчість виникла задовго до появи писемності й слугувала джерелом інформації про життя наших предків. Обсяг і потужність корпусу фольклорних творів свідчать про талановитість і багатство духовної культури народу.

Художня деталь – особлива риса, ознака, подробиця в портреті, поведінці персонажа, його навколоишньому оточенні, що часто повторюється письменником при змалюванні певного героя (героїв) і служить для розкриття якихось глибинних його характеристик.

У художньому оформленні підручника використані матеріали з видань:

Білецький А. Михайло Дерегус: Живопис, графіка. – К., 1987; Видатні майстри Закарпатської школи живопису ХХ ст. – К., 1999; Вічний, як народ: Сторінки до біографії Т.Г. Шевченка. – К., 1998; Гуцало Є. Час і простір. – К., 1983; Голобородько В. Поезії // Літературна Україна, 1999 р.; Дубіш І. Живопис, графіка. – К., 1998; Естампи київських художників. – К., 1966; Історія українського мистецтва: У 6-ти т. – Т. IV; Кн. 2-га. – К., 1970; Лопухов О. Альбом. – К., 1991; Малишко А. Поезії. – К., 1967; На крилах поезії: Вірші українських поетів XVIII – початку ХХ ст. – К., 1980; Незнайома: Антологія. – К., 2005; Пилип'юк В. Львів: Фотоальбом. – К., 1990; Полтавський художній музей: Альбом. – К., 1992; Портрет у творчості українських живописців: Альбом. – К., 1979; Радянський живопис 30–80-х років ХХ ст.: Каталог. – К., 2001; Рижих В. Живопис. – К., 1986; Стельмах М. Твори. – К., 1981; Степовик Д. Скарби України. – К., 1990; Стороженко О. Твори. – К., 1989; Три повести о войне. – М., 1985; Українська Літературна Енциклопедія: У 5-ти т. – Т. II. – К., 1990; Українське народне мистецтво: Живопис. – К., 1967; Українське образотворче мистецтво в колекції М. Волошина. – Кн. 1-ша. – К., 2004; Український, російський та західноєвропейський живопис: Каталог. – К., 2002; Український та російський живопис XIX–XX ст.: Каталог. – К., 2000; Українські письменники: Комплект портретів. – Вип. II, III. – К., 2000; Франко І. Захар Беркут. – К., 1954; Франко І. Твори в 50-ти томах. – Т. I. – К., 1970; Художники України – народу: Живопис. Скульптура. Графіка. – К., 1967; Чайковський А. Твори. – К., 1989; Шевченко Т. Альбом. – К., 1976; Школьний В. Десна: Фотоальбом. – К., 1988; Яблонська Т. Живопис, графіка. – К., 1991; Як зачуло коломийку: Збірник. – Ужгород, 1975; Павленко М. Русалонька із 7-В, або Прокляття роду Кулаківських. – Вінниця, 2005.